יישוב כפרי מהתקופות ההלניסטית עד הביזנטית באל־ח׳ירבה, שוהם

עפר שיאון

הקדמה

בחודשים אפריל–יולי 2006 נערכה חפירה באתר אל־ח׳ירבה (איורים 1, 2; 115 מ׳ מעל פני הים; נ״צ 196000/657000),[1] השוכן על גבעה סלעית ממזרח ליישוב שוהם, ממערב לכביש מס׳ 444 המחבר בין צומת רנתיס מצפון לצומת נבלט מדרום. האתר ממוקם בשוליים המערביים של הר אפרים (הרי שומרון או הדום השומרון; ניר 1989: 83), בסביבה של גבעות ושלוחות שטוחות שכיוונן צפון־מזרח–דרום־מערב. המסלע האופייני הוא גיר ודולומיט מגיל קנומן־טורון (תצורת בעינה וורדים), היוצרים נוף טרשי. גבעת האתר תחומה בשני גיאיות ממערב ומדרום, המתנקזים לכיוון מערב, לנחל בית עריף, הנחל המרכזי בסביבה. אזור זה דל במעיינות, ולכן נחצבו בסלע הגיר הרך בורות לאגירת מי גשמים. הקרקע בסביבת האתר, לרגלי הגבעות ולאורך הגיאיות, היא מסוג טרה רוסה, הנוחה לעיבוד חקלאי (דן 1984: 28–39).

תולדות המחקר

המחקר הארכיאולוגי בסביבה החל בשלהי המאה הי״ט בביקור של גרן (תשמ״ד: 52–53, 273–275) ושל קונדר וקיטשנר, מטעם הסקר בארץ ישראל המערבית (Conder and Kitchener 1882:328, 329, 378). כן ביקרו בשטח פינקלשטיין (1978: 17) ודר (Dar 1986: 24). בראשית שנות השבעים של המאה הכ׳ ערכו גופנא ובית־אריה סקר ראשון בסביבה וזיהו שרידי יישוב, רצפת פסיפס לבנה, קבר מקמר, שתי גיתות חצובות בסלע והרבה בורות מים (גופנא ובית־אריה תשנ״ז: 48–49). בראשית שנות התשעים למאה הכ׳ נערכו באתר חפירות רחבות היקף (20% משטח האתר) ונמצאו גיתות, בתי בד, מבני ציבור, מבני מגורים ומתקנים מהתקופות הרומית הקדומה, הביזנטית המאוחרת והאסלאמית הקדומה; כן נאספו שברי כלי חרס וממצא זעיר מהתקופות הכלקוליתית, הברונזה הקדומה, הברזל והפרסית (נדלמן 1996). לאחר החפירה הוחלט לשמר את האתר. בשנות התשעים ערך עד מחקר מקיף על תפרוסת היישוב באזור, כולל האתר אל־ח׳ירבה (עד 2000: 47–60). בסביבת האתר נערכו שלוש חפירות ארכיאולוגיות: בראשונה, במרחק 300 מ׳ מהאתר בכיוון צפון־מערב, נחשפו שרידי קירות של מבנה גדול, שלוש גיתות ושרידי בית בד (נדלמן 1995: שטח

---

[1] את החפירה (הרשאות מס׳ A-4587, A-4769) ניהל המחבר בסיועם של אירנה זילברברוד, ישראל קורנפלד וחיים ברבה (ניהול שטחים), יהודה רפיואנו (זיהוי כלי חרס וניהול שטח), דוראר מסראווה (פיקוח), רון טואג, תמר לקיצביץ, אמיר דקל ויוסי נגר (פיקוח), צילה שגיב (צילום), אברהם הג׳יאן (מדידות), לימור יחיא (GPS), יעקב שלמה־ג׳ם, אלי בכר ויוסי אוחיון (מנהלנים), פסקל פרטוש ודורון ג׳הלי (צילומי אויר, חברת סקיי ויו בע״מ). המאמר מוקדש לזכרו של יעקב שלמה־ג׳ם, מנהלן החפירה.

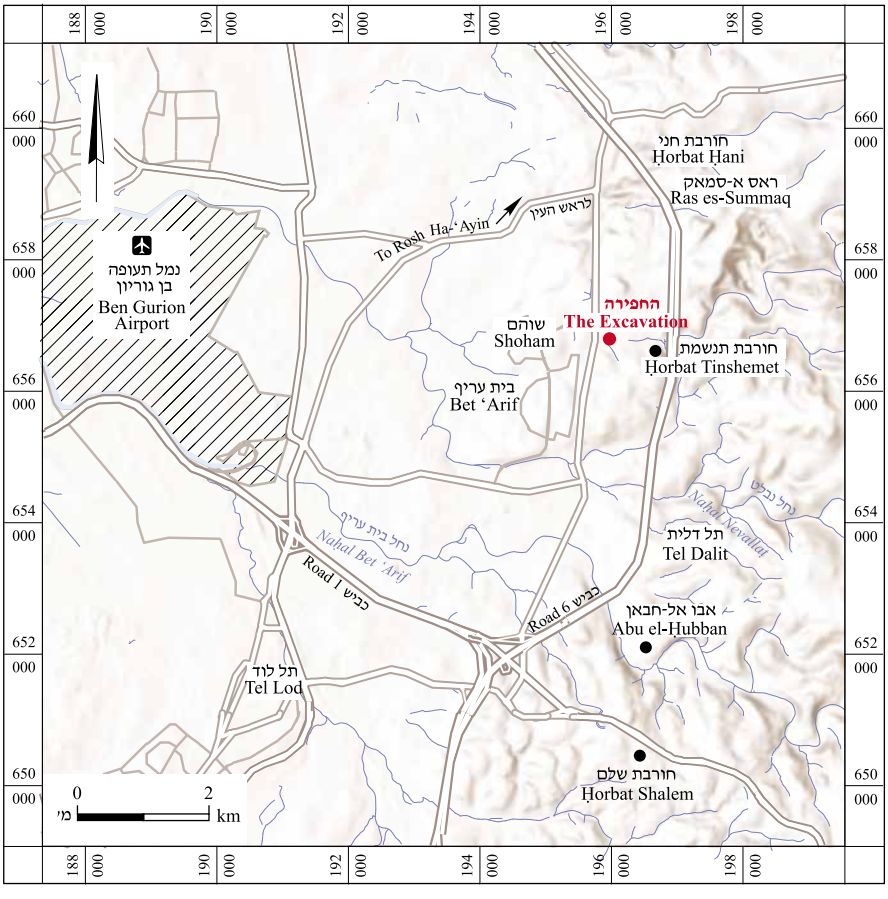

איור 1. מפת איתור.

ח׳); בשנייה, במרחק 400 מ׳ מהאתר בכיוון דרום־מערב, נחשפו חווה חקלאית, קבר מקמר וגת (נדלמן 1995: שטח ג׳); ובשלישית, המרוחקת 350 מ׳ מהאתר בכיוון דרום־מערב, נחשף קבר מקמר (עד 1997).

החפירה

החפירה נערכה בעיקר בשולי האתר וכן במרכז הגבעה (כ־14.5 דונם; 80 × 180 מ׳; תכנית 1); בעקבותיה הוסטו מבני המגורים המתוכננים לשולי האתר. מיקום השטחים נקבע על פי תעלות הבדיקה ועל פי חישוף השטח טרם החפירה ובמהלכה. חישוף השטח (תכנית 1) נעשה תחילה בכלים מכניים, ולאחר מכן ידנית כדי לזהות שרידים אדריכליים.[2]

נפתחו שלושה שטחי חפירה (A–C), ובהם 103 ריבועים: בשטח A, במערב האתר (31 ריבועים), נמצאו בעיקר טרסות; בשטח B, שבחלקו הצפוני (62 ריבועים), נמצאו בית חווה הלניסטי, שוליים של כפר חשמונאי–

[2] טרם החפירה נחפרו בשטח המיועד לבנייה עשרות תעלות במחפרון. בחלק מהאתר נעשה חישוף בשטח של 20,000 מ״ר (תכנית 1); שטחי החפירה נקבעו על פי הממצאים הארכיאולוגיים.

איור 2. גבעת האתר, מראה מן האוויר לכיוון צפון.

הרודיאני ושרידי כפר ביזנטי; ובשטח C, שבחלקו המזרחי (10 ריבועים), נמצאו גת ביזנטית, מבנה, מחצבות, בורות וקברים. נחשפו שלוש שכבות של יישוב כפרי השייך לחלק ממערך היישובים החקלאיים שהתקיים בהדום הר שומרון: שכבה III, מהתקופה ההלניסטית; שכבה II, מהתקופה הרומית, ושכבה I, מהתקופה הביזנטית. השתמרות השרידים בחלקים נרחבים משטחי החפירה הייתה דלה והגיעה לגובה של 0.3–1.0 מ׳.

שטח A

החפירה בשטח A נערכה בשלושה שטחי משנה (A1–3; תכנית 2), שנפרסו לאורך מרכז המדרון המערבי של הגבעה. נחשפו חלקים מחמש טרסות חקלאיות שנבנו על הסלע לרוחב המדרון הטבעי.

שטח A1. נפתחו 11 ריבועים בשני טורים (M10–15; N10–13, 15) לרוחב המדרון, וריבוע נוסף (L15) בחלקו הגבוה. הסלע נחשף בעומק של 0.3 מ׳ בחלק המזרחי, הגבוה של המדרון, ובעומק 1.8 מ׳ בחלקו התחתון. בריבוע M14 נחשף קיר טרסה (W4; 1.3 מ׳ רוחב; תכנית 2: חתך 1–1), ובו נשתמרו שני נדבכי אבנים לגובה של 0.2 מ׳.

שטח A2. נפתחו 15 ריבועים בשני טורים (H10–17; I10–14, 16, 17). הסלע נחשף בעומק של 0.4 מ׳ בחלק המזרחי, הגבוה של המדרון, ובעומק של 1.6 מ׳ בחלקו התחתון (L502–509, L519, L520, L523, L530). בריבוע I12 נחשף קיר טרסה שהשתמר בו נדבך אחד של אבנים (W2; 1–2 מ׳ רוחב, 0.3 מ׳ גובה; תכנית 2:

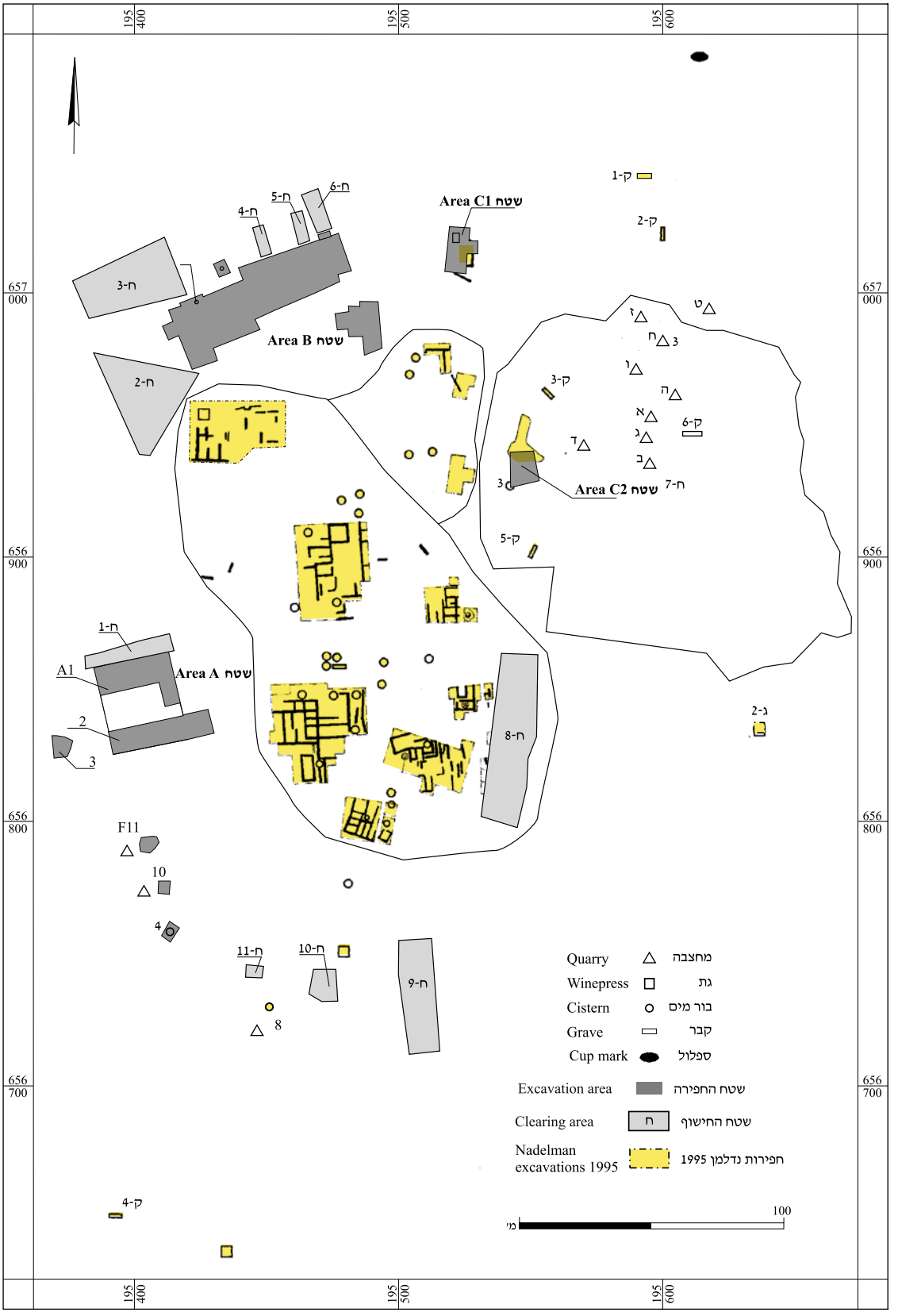

תכנית 1. מפת האתר, שטחי החפירה והחישוף.

תכנית 2. שטח A, תכנית החכים.

חתך 2–2 ; איור 3). בריבוע H13 נחשף הפן המערבי של קיר טרסה שהשתמר לגובה של נדבך אחד (W3 ; 0.3 מ׳ גובה ; תכנית 2 : חתך 3–3).

שטח A3. נפתחו ארבעה ריבועים (I–J/5–6), ובהם נחשף הסלע בעומק של 0.5–1.2 מ׳ ונמצאו שני קירות טרסה מקבילים. קיר הטרסה המזרחי (W5 ; 1.8 מ׳ אורך, 1 מ׳ גובה ; תכנית 2 ; איור 4) נחשף בחלקו, והוא נסמך אל גוש סלע טבעי מדרום (L514). הקיר בנוי מאבני שדה גדולות וקטנות המשולבות זו בזו ונשתמר לגובה שני נדבכים. קיר הטרסה המערבי נמצא במפלס נמוך יותר (W1 ; 8 מ׳ אורך ; תכנית 2) ובנוי מנדבך אחד של אבני שדה גדולות, שמשולבים בו סלעים בחלקו הדרומי.

איור 3. שטח A2, בסיס קיר טרסה (W2), מבט למזרח.

איור 4. שטח A3, קיר טרסה (W5), מבט לצפון־מזרח.

ממצאים ותיארוך. סמוך לקירות הטרסות נמצאו שמונה מטבעות (ר׳ Ariel, this volume: Nos. 5, 8, 9, 14, 21, 29, 64, 96), שלושה מהם מתוארכים לתקופה ההלניסטית, שניים מאוחרים לשנת 79/80 לסה״נ ושניים מהמאה הד׳ לסה״נ. כלי החרס משטח A (כ־90%) נמצאו אף הם סמוך לקירות הטרסות (L514, L526) ותוארכו לתקופה ההלניסטית, המאות הד׳–הב׳ לפסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:1–4). כן נמצאו חרסים מהתקופות הרומית והביזנטית (לא צוירו). על פי הממצאים הקדומים ביותר, אפשר לתארך את בניית הטרסות ואת הכשרת המדרון לפעילות חקלאית לראשית התקופה ההלניסטית. יש להניח שגם בתקופות המאוחרות, הרומית והביזנטית, נמשכה הפעילות החקלאית באתר כפי שמלמד ממצא כלי החרס והמטבעות.

שטח B

שטח B שוכן בחלק הצפוני של האתר, בשלחה של מדרגה טופוגרפית (כ־50 מ׳ רוחב, 120 מ׳ אורך; איור 5; תכנית 3), והוא הופרע ברובו מעבודות פיתוח; השטח גובל מדרום בשטח ר־12 מחפירות נדלמן (1996: 106–107). נחפרו כ־60 ריבועים בארבעה טורים בכיוון מזרח–מערב ונחשפו שלוש שכבות: בשכבה הקדומה (שכבה III) נחשף חלק מבית חווה הלניסטי מהמאות הג׳–הב׳ לפסה״נ; בשכבת הביניים (שכבה II) נחשפו שוליו של כפר חשמונאי–הרודיאני, ובו שלושה שלבי משנה (א׳–ג׳); ובשכבה המאוחרת (שכבה I) נחשפו שרידיו של כפר ביזנטי מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

איור 5. שטח B, מראה מן האוויר לכיוון מזרח.

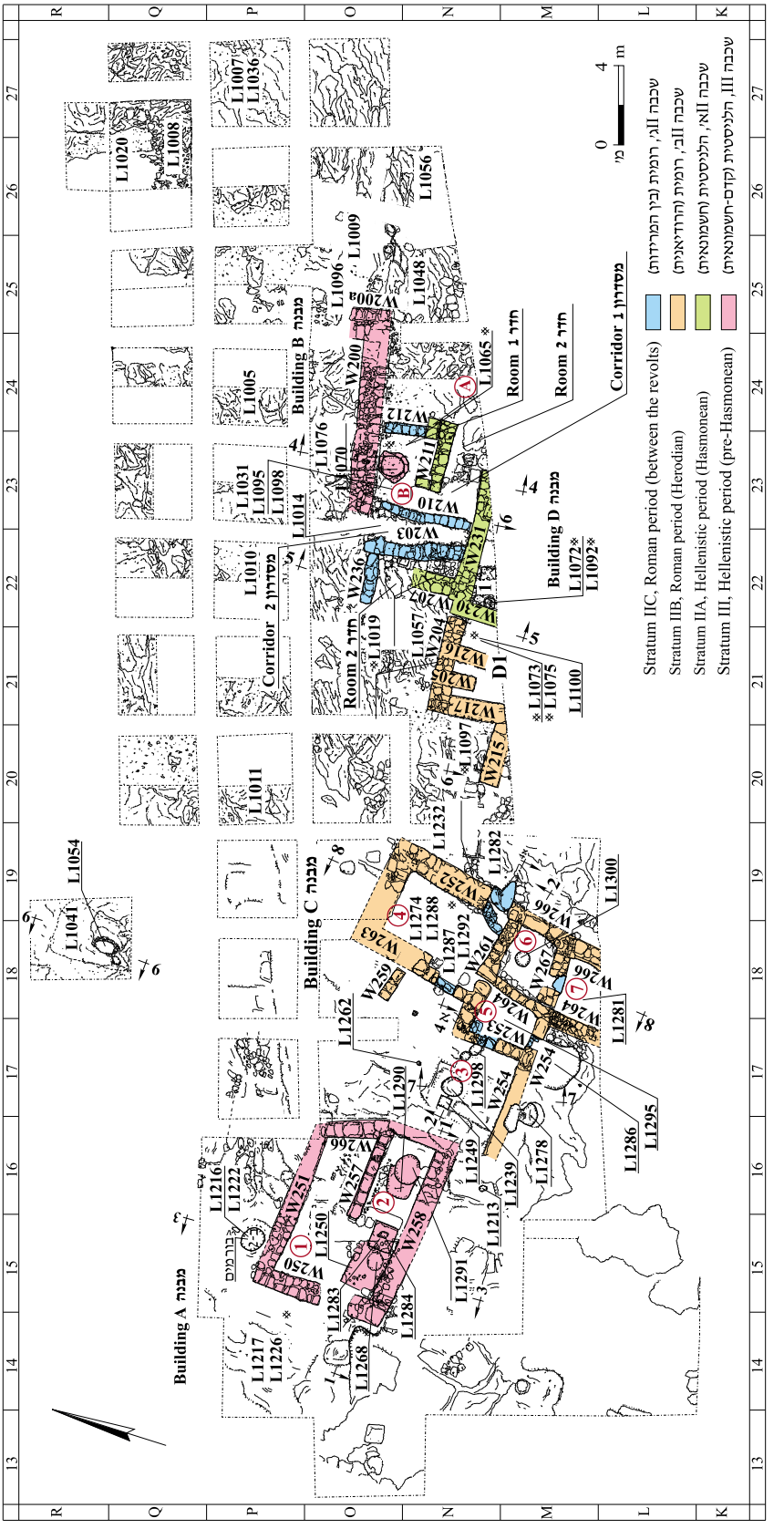

תכנית 3. שטח B, שכבות III–II, תכנית והתכים.

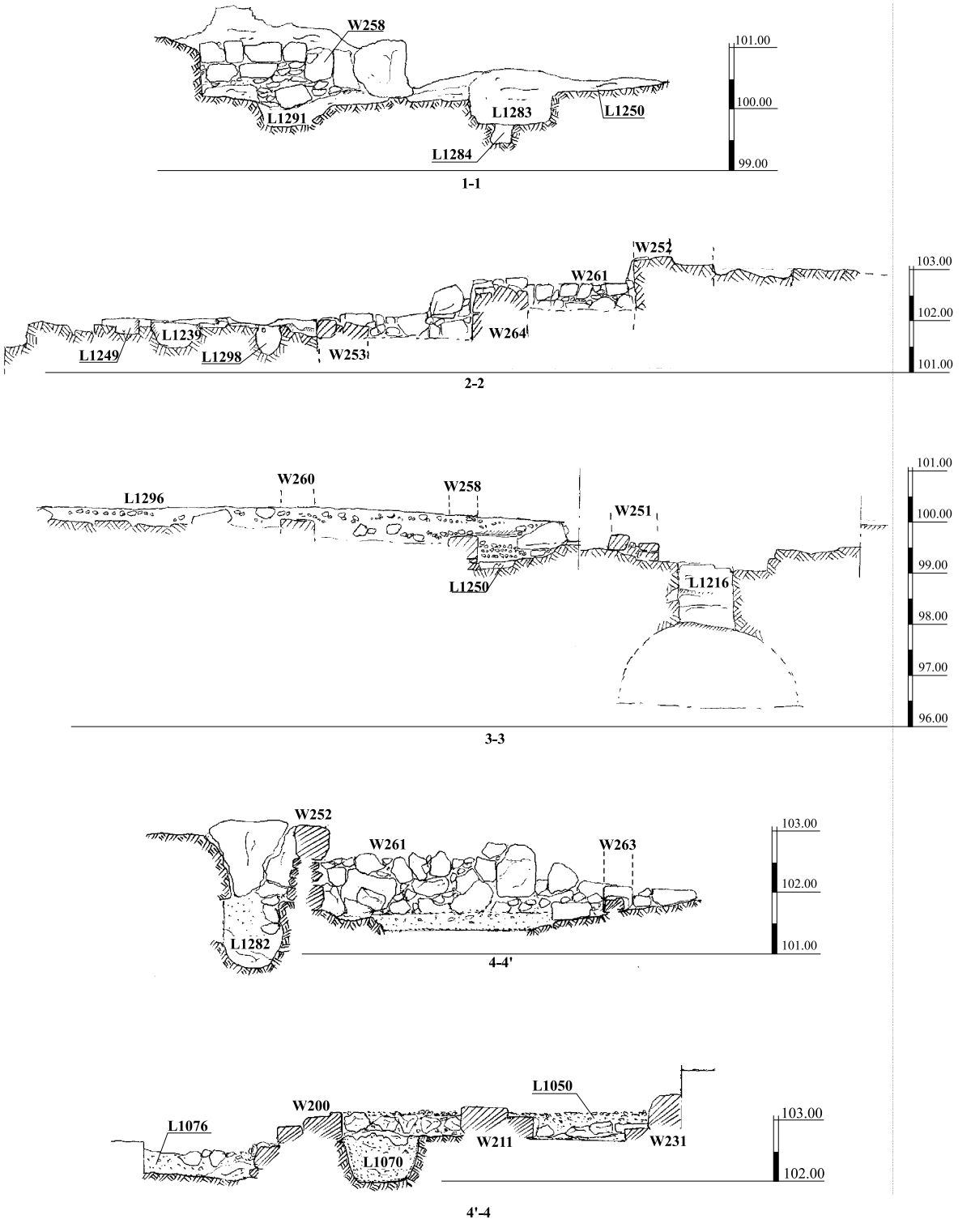
W258
L1291
L1283
L1250
L1284
101.00
100.00
99.00
1-1
W252
W261
W264
L1239
L1249
L1298
W253
103.00
102.00
101.00
2-2
L1296
W260
W258
W251
L1250
L1216
101.00
100.00
99.00
98.00
97.00
96.00
3-3
W252
W261
W263
L1282
103.00
102.00
101.00
4-4'
L1050
W200
L1076
W211
W231
L1070
103.00
102.00
4'-4

תכנית 3. (המשך).

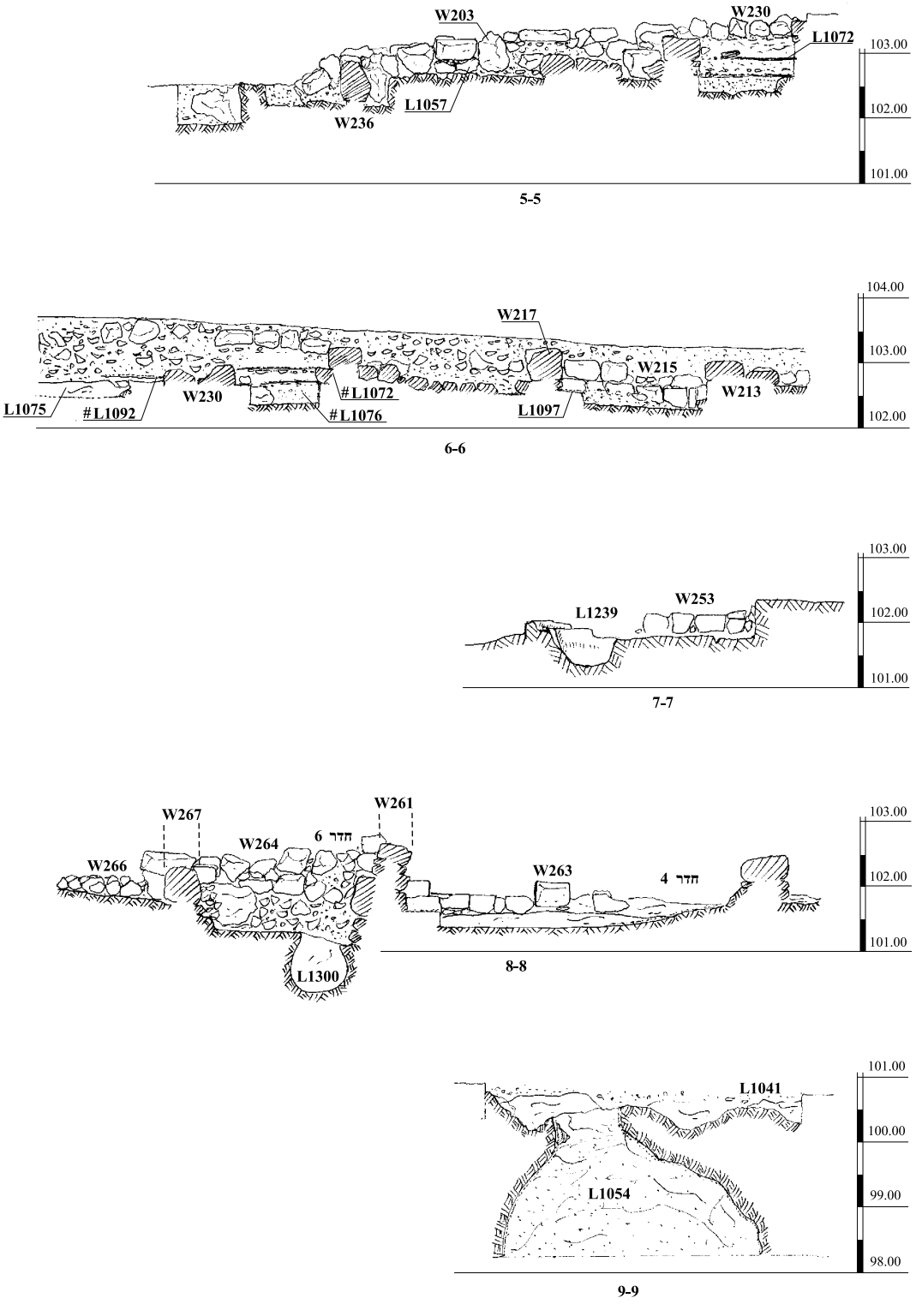
W203
W230
L1072
103.00
102.00
101.00
L1057
W236
5-5
104.00
W217
103.00
W215
W213
L1075
#L1092
W230
#L1072
#L1076
L1097
102.00
6-6
103.00
L1239
W253
102.00
101.00
7-7
W267
W261
W264
חדר 6
W266
W263
חדר 4
103.00
102.00
101.00
L1300
8-8
101.00
L1041
100.00
L1054
99.00
98.00
9-9

תכנית 3. (המשך).

שכבה III: התקופה ההלניסטית הטרום־חשמונאית

נחשפו שני מבנים בחלק הצפוני של האתר. בחישוף שנערך מצפון להם הוברר שאין שם שרידים של בנייה קדומה (תכנית 1 : ח־3–ח־6).

מבנה A (תכניות 3, 4 ; איור 6). המבנה חצוב בסלע בחלקו התחתון ורצפתו נמוכה במטר אחד מפני הסלע שמדרום לו וב־0.2 מ׳ מפני הסלע שמצפון. קירות המבנה (W250, W251, W258, W266) משולבים בדופנות הסלע, והם השתמרו בחלקם. הפתח למבנה נקבע בקיר המערבי (W250), וממערב לו — שרידי רצפה הניגשים אליו (L1217 ; איור 7). הרצפה כיסתה את מחשופי הסלע הטרשיים, והיא עשויה מגיר כתוש מעל אבנים קטנות, מעורבות בעפר מהודק. על הרצפה ומתחתיה (L1217, L1226) נמצאו חרסים מהתקופה ההלניסטית הטרום־חשמונאית, המאה הב׳ לפסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:7–9).

חלקו המזרחי של המבנה חולק לשני חדרים (1, 2) שווים ברוחבם, באמצעות קיר (W257) שנבנה לאורך כמחצית המבנה כדי להשאיר מעבר פתוח בין החדרים ; הסלע יושר קלות ושימש רצפה. בחלק הדרומי של חדר 2 נחשפו שני מתקנים חצובים, מזרחי ומערבי. המתקן המזרחי הוא שקע עגול, הרוס בחלקו הדרומי (L1291 ; 1.3 מ׳ קוטר, 0.25 מ׳ עומק ; תכנית 3 : חתך 1–1 ; איור 8), שנספח אליו משטח סלע מלבני, חצוב (L1290 ; 1.1 × 1.4 מ׳, 0.5 מ׳ עומק). המתקן המערבי (L1283 ; תכנית 3 : חתך 1–1) שימש אולי גת, ולו משטח מלבני (L1284 ; 1.65 × 2.05 מ׳, 0.1 מ׳ עומק) ובור עיגול הצמוד אליו (L1268 ; 0.65 מ׳ קוטר, 0.48 מ׳ עומק ; תכנית 3 : חתך 1–1). בחלקו המערבי של המבנה נחצב משטח (L1250) המשיק לבור. מצפון לקיר 251 וסמוך לו נחשף בור מים (L1216 ; תכנית 3 : חתך 3–3 ; ר׳ להלן, **בור ב־2**).

איור 6. שטח B, מבנה A, מראה מן האוויר לכיוון צפון־מערב.

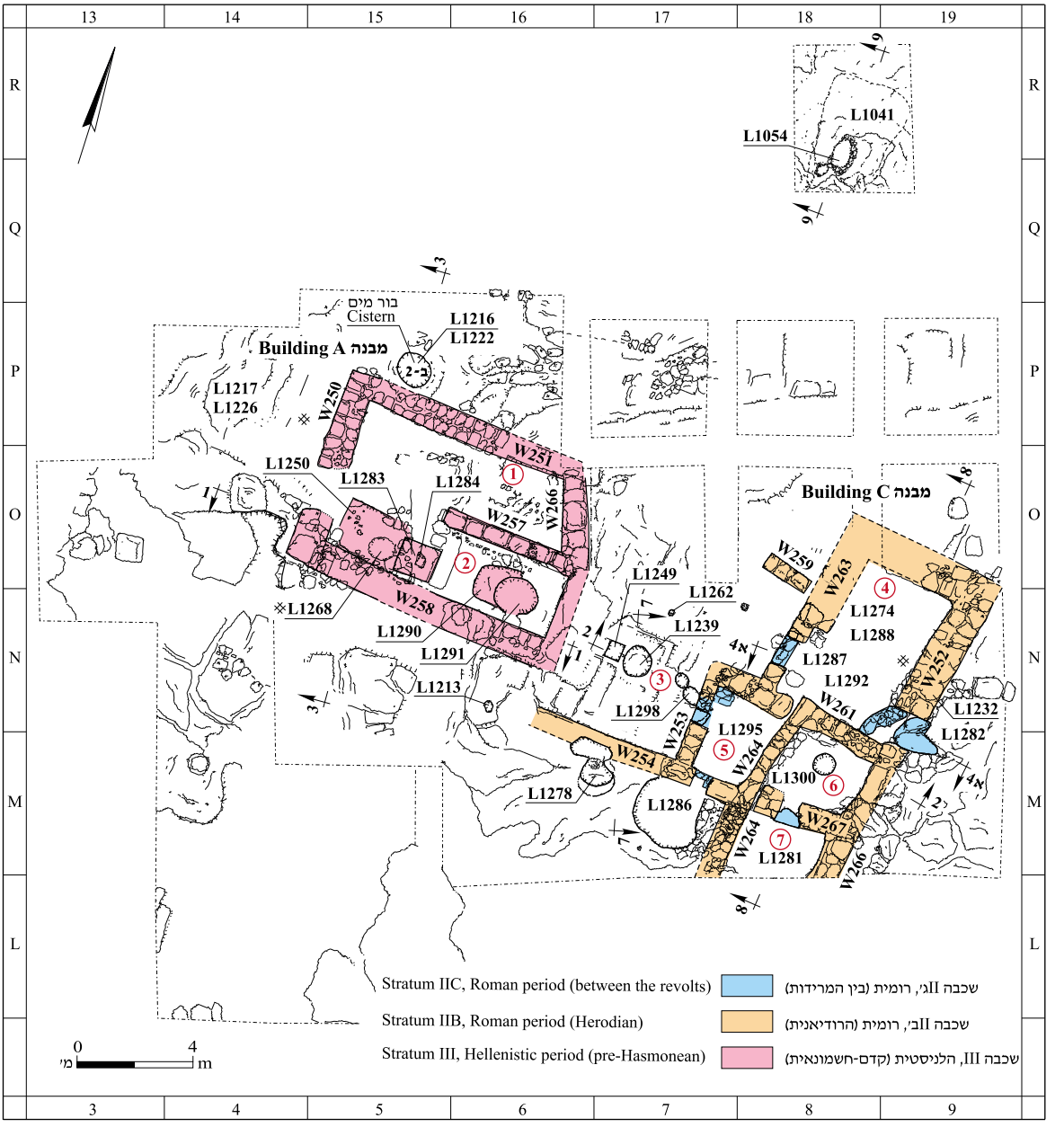

תכנית 4. תכנית החלק המערבי של שטח B, שכבות II–III (לחתכים, ר׳ תכנית 3).

איור 7. שטח B, מבנה A, רצפת המבנה (L1217), מבט לדרום־מזרח.

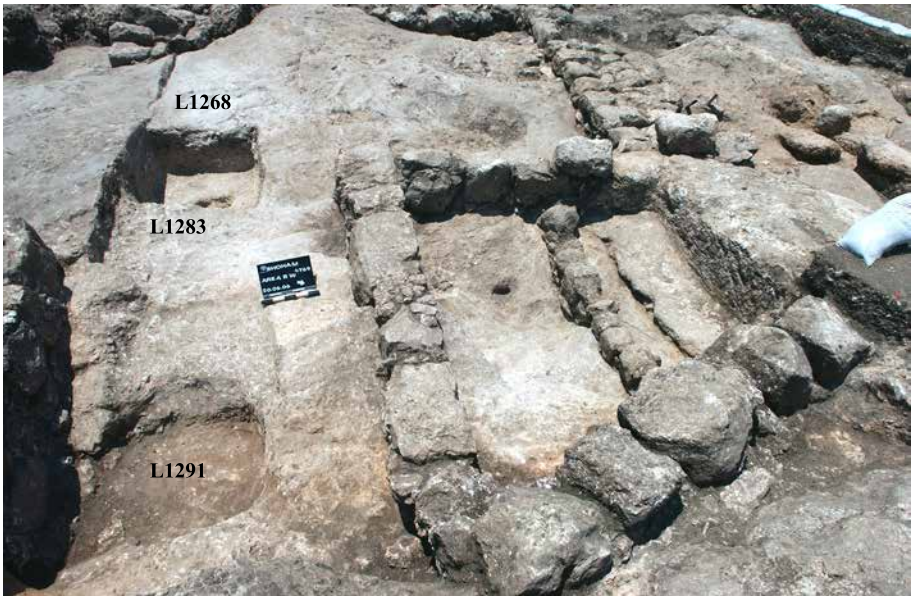

איור 8. שטח B, מתקנים חצובים בסלע, מבט למערב.

מבנה B (תכניות 3, 5). בחלקו הצפוני־המזרחי של האתר נחשפה פינתו הדרומית־המזרחית של מבנה B. קירותיו (W200, W200a; 1.7–0.1.3 מ׳ רוחב, 45 מ׳ גובה; תכנית 3: חתך 4–4; איור 9) רחבים מקירות המבנים האחרים שנחשפו באתר. הם השתמרו לגובה נדבך אחד ובנויים משני פנים של אבני שדה בינוניות וביניהן מילוי של אבנים קטנות; הכשרות קרקע קודמות לחפירה לא הותירו שרידים נוספים של המבנה.

תכנית 5. תכנית החלק המזרחי של שטח B, שכבות II–III (לחתכים, ר׳ תכנית 3).

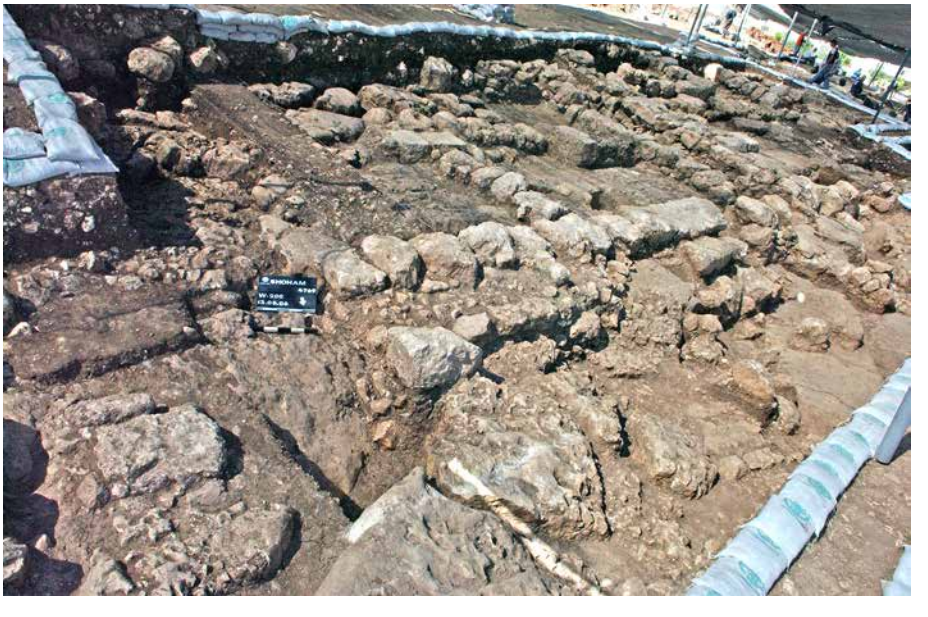

איור 9. שטח B, מבנה B, קיר 200, מבט לדרום.

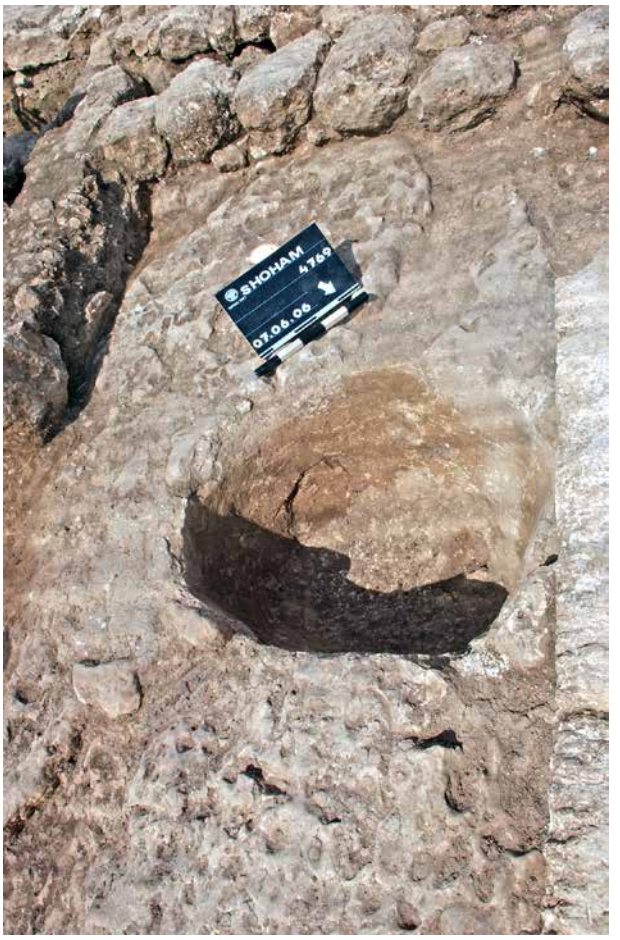

איור 10. שטח B, מבנה B, מתקן חצוב בסלע (L1076),
מבט לדרום־מערב.

מדרום לקיר 200 וסמוך לו נחשף מתקן עגול, חצוב בסלע (L1076; 1.05 מ׳ קוטר, 0.57 ס״מ עומק; איור 10). המתקן טויח בטיח בהיר ושפתו נבנתה מאבנים. בתוך המתקן נמצאו כלי חרס שתוארכו לתקופה הקדם־חשמונאית (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:10–16). רוב המטבעות נמצאו פזורים בשטח המבנה ומתוארכים אף הם לתקופה ההלניסטית הקדם־חשמונאית (ר׳ Ariel, this volume: Coins No. 1, 3, 4, 6).

מעל סלע האם נמצאה שכבת אפר בצבע כהה־שחור (L1005, L1057; 0.1–0.3 מ׳ עובי), המלמדת על כך שסיומה של תקופה זו בתולדות האתר קשורה ככל הנראה בשרפה. נמצאו שני מוקדים של שרפה: סמוך למבנה B ממערב (L1010; איור 11; ריבועים O–P/20–22), והאחר סמוך למבנה מצפון־מזרח (ריבועים P27, Q26). תיארוך שכבת השרפה (L1005, L1057) לתקופה ההלניסטית הקדם־חשמונאית מבוסס על המטבעות (ר׳ Ariel, this volume: Coin Nos. 1, 4), ממצא כלי החרס (L1036, L1057; ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:17, 18) ועל חותם שנמצא מוטבע על ידית אמפורה שתוארכה למאות הג׳–הא׳ לפסה״נ (ר׳ Ariel, this volume).

איור 11. שטח B, מבנה B, רצפה (L1010), מבט לצפון־מערב.

שכבה II: התקופות ההלניסטית והחשמונאית, עד מרד בר כוכבא

השכבה מחולקת לשלושה שלבים: שלב IIא׳, מהתקופה ההלניסטית־החשמונאית; שלב IIב׳, מהתקופה הרומית־ההרודיאנית; ושלב IIג׳ — מהתקופה הרומית, בין המרידות.

שכבה IIא׳: התקופה ההלניסטית־החשמונאית

בשלב זה נחשף בחלקו מבנה D (תכנית 5), הבנוי במקביל למבנה B משכבה III ומדרום לו. השתמרו שלושה קירות (W207, W230, W231), שהושתתו על סלע האם שפולס, ונבנו מפן כפול של אבנים קטנות עד בינוניות (0.8–1.0 מ׳ רוחב). בין מבנה B למבנה D נוצר מרחב (40 מ״ר, 8 × 5 מ׳ לפחות), שהשתרע בין קיר 231 בדרום לקיר 200 בצפון, שהוסיף לשמש גם בשכבה זו. מרחב זה חולק לשניים בקיר 211 ונוצרו שני חדרים (חדרים מס׳ 1 ו־2; תכנית 5; איור 12). אל קצות הקיר נסמכו מצפון שתי אומנות (A ו־B); סביר להניח שהיו במבנה חלוקות נוספות שלא שרדו. רצפת חדר מס׳ 1 (L1065) עשויה מאבנים קטנות ועפר מהודק (איור 13) וכיסתה את המתקן העגול משכבה III. אל קירות 230 ו־231 ניגשות שתי רצפות (L1072, L1092; איור 14) העשויות גיר כתוש (2–3 ס״מ). על הרצפות נמצאו כלי חרס מהתקופה החשמונאית, אמצע המאה הא׳ לפסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:19–23), ואילו החרסים שנחשפו מתחת להם (L1070), משכבה III, מתוארכים לתקופה ההלניסטית הקדם־חשמונאית.

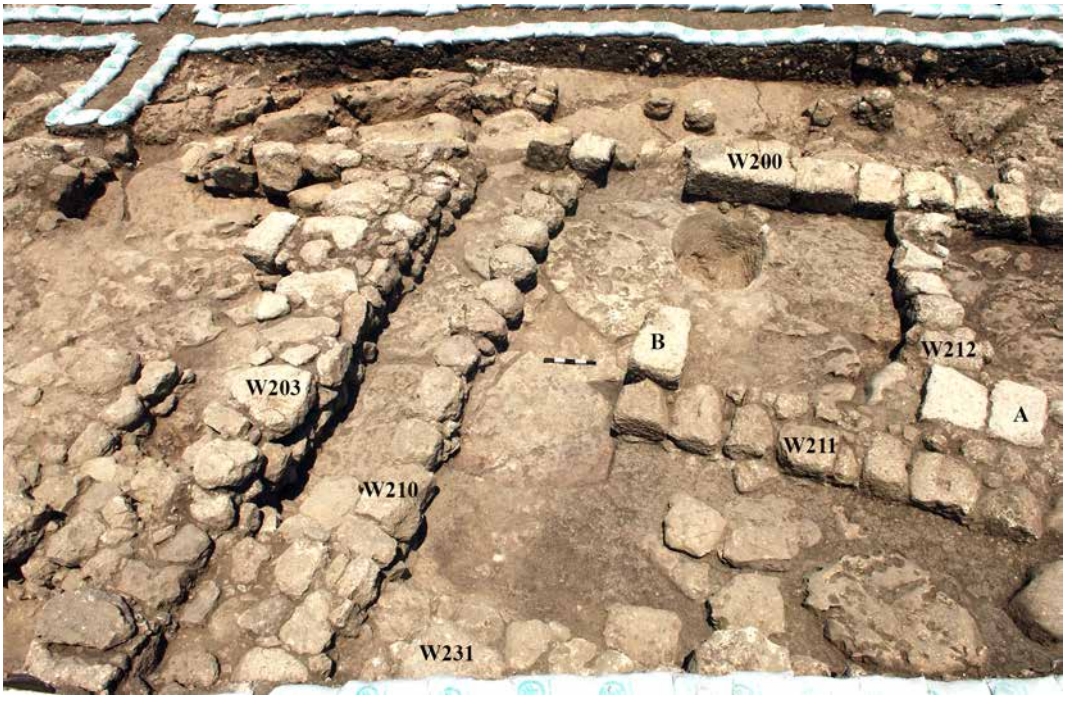

איור 12. שטח B, מבנה D, חדרים בין קירות 200 ר231, מבט לצפון.

איור 13. שטח B, רצפה (L1065), מבט לצפון.

איור 14. שטח B, מבנה D, רצפה (L1072), מבט לדרום־מזרח.

איור 15. שטח B, מבנה D1, מראה מן האוויר לכיוון צפון.

איור 16. שטח B, מבנה D1, רצפת חדר (L1097), מבט לדרום־מזרח.

שכבה IIב׳: התקופה הרומית־ההרודיאנית

בשלב זה הייתה הבנייה בשיאה. למבנה D נוסף אגף D1 ממערב, ולמבנה A נוסף מבנה C ממזרח. המבנים הקודמים (A ו־B) המשיכו להתקיים ברצף על אף שנשרפו בתקופה הקודמת.

מבנה D1 (תכנית 5). קירות המעטפת של האגף הנוסף הושתתו על הסלע (W204, W215, W217; איור 15), ונמצא בו חלק צפוני של חדר (W217, W204, W230) שחולק בשני קירות (W205, W216) לשלושה תאים. הרצפה בתא המזרחי (L1100; תכנית 5) ניגשת לקירות W230, W216 ו־W204 ועשויה טיח (2 ס״מ עובי). שתי רצפות נוספות, האחת, רצפת טיח (L1097; 2–3 ס״מ עובי; איור 16), נחשפה מצפון לקיר 215 וממערב לקיר 217, והאחרת (L1019) נמצאה מצפון לקיר 204; שתי הרצפות ניגשות לקירות. על רצפה 1019 נמצאו כלי חרס המתוארכים לתקופה ההרודיאנית, המאה הא׳ לסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:26).

מבנה C (תכנית 4). מבנה זה נחשף בחלקו ממזרח למבנה A (איור 15), ובו חצר (מס׳ 3) ומכלול חדרים (מס׳ 4–7) ממזרח לה. השתמרות השרידים דלה (0.2–0.4 מ׳, עד מטר אחד בכיסי סלע), וברוב המקרים השתמר רק נדבך אחד של אבנים.

החצר (תכנית 3: חתך 2–2) תחומה בחמישה קירות (W266 ממערב, W254 מדרום, W253 ו־W263 ממזרח ו־W259 מצפון). סלע האם יושר ושימש רצפה, ובמרכזה נחשף מתקן חצוב ולו שני חלקים (איור 17): האחד קוני (L1239; 0.95 מ׳ קוטר, 0.48 מ׳ עומק), והאחר מרובע (L1249; 0.45 × 0.58 מ׳). במרחק של מטר אחד ממזרח להם נחשף מתקן נוסף (L1298; איור 17), ששימש כנראה גת המורכבת מבור איסוף חצוב בסלע (1.05 מ׳ עומק), שניגש אליו משטח דריכה מלבני (0.85 × 1.35 מ׳). בור האיסוף ומשטח הדריכה מחוברים בנקב (0.15 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ אורך).

ממזרח לחצר נחשפו בשלמותם שלושה חדרים (מס׳ 4–6; איור 15) וחדר נוסף (מס׳ 7) שנחשף בחלקו. מדרגת סלע (כ־1 מ׳ גובה) מפרידה בין מבנה זה למבנה D1 (ר׳ לעיל). חדרים מס׳ 4 ו־5 נפתחים לחצר, וחדרים מס׳ 6 ו־7 נפתחים ככל הנראה, לדרום; הגישה לחדר מס׳ 6 נעשתה דרך חדר מס׳ 7. מחדר 5 נמצא

איור 17. שטח B, מבנה C, המתקנים בחצר 3, מבט לדרום־מערב.

איור 18. שטח B, מבנה C, רצפת חדר 4, מבט לדרום.

פתח גם לכיוון דרום, ומחדר 4 נמצא פתח נוסף למזרח. רצפת המבנה נחשפה בחדר מס׳ 4 (L1274, L1287; איור 18), והיא עשויה מעפר ומעליו שכבת גיר כתוש, מהודק (0.1 מ׳ עובי). על הרצפה ומתחתיה (L1288) נמצאו חרסים המתארכים את המבנה מהתקופה החשמונאית עד החורבן בשנת 70 לסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:27–36). בחלק הצפוני של חדר מס׳ 6, מול הפתח, נחשף בור חצוב בסלע (L1300; 1.3 מ׳ עומק; איור 19).

איור 19. שטח B, מבנה C, בור חצוב בסלע, מבט לדרום.

שכבה IIג׳: התקופה הרומית, עד מרד בר כוכבא (תכנית 3)

הממצאים משלב זה מלמדים על פעילות דלה באתר, בעיקר במבנה B, ובחלק המזרחי של מבנה C. השרידים שנחשפו מלמדים שהאתר ניטש בזמן מרד בר כוכבא עד לבנייתו המחודשת כ־200 שנים מאוחר יותר.

מבנה B משלב IIב׳ חולק בקירות שהונחו על הרצפות הקודמות (W203, W210, W212, W236; איור 12), והם בנויים משורה אחת של אבנים שמהם השתמר רק נדבך אחד (0.5 מ׳ גובה). הקירות יצרו חדר (תכנית 3: חדר מס׳ 1), שאליו ניגש מסדרון (תכנית 3: מסדרון מס׳ 1). השקע החצוב מהשלב הקודם (L1070), שנמצא כעת במרכז החדר, מולא בעפר כדי לאפשר גישה אל חלל החדר. במסדרון מס׳ 2 (L1014), שממערב ל־W210, נמצאו על הרצפה שתי אבני רחיים (ר׳ Hadad and Sion, this volume: Fig. 1:17, 19). ממערב לחדר מס׳ 1 נחשף חדר מס׳ 2 שקירותיו (W203, W236) משולבים בקירות המבנה משלב IIב׳ (W204 ר־W231). בפינת החדר נוצרה נישה (0.7 × 1.1 מ׳) באמצעות קיר 207 מהשלב הקודם.

במבנה C מהשלב הקודם נערכו שינויים, ובהם סגירת כל הפתחים (תכנית 4). ניכר שהסגירה נעשתה בחופזה משום שעל פי רוב השתמשו באבני שדה בגודל שאינו אחיד וללא חומרי מליטה, לדוגמה בחדר מס׳ 5 (L1295; איורים 20, 21). בחלק הדרומי־המזרחי של חדר מס׳ 4, סמוך לסגירת הפתח, נמצאה גדר אבנים התוחמת פינה (איור 21). תיארוך השינויים במבנה C לזמן שאחרי המרד הגדול עד ימי מרד בר כוכבא מבוסס על סטרטיגרפיה יחסית, ועל סמך חרסים מאוחרים לשנת 70 לסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:37–44) שנמצאו בלוקוסים 1014 ר־1031. חיזוק נוסף, אם כי לא וודאי לתיארוך זה, נמצא בשברי כלי החרס שנמצאו במתקן 1070, המתוארכים לתקופות החשמונאית וההרודיאנית, עד שנת 70 לסה״נ (ר׳ לעיל). המתקן נחסם ברצפת שכבה IIב׳, עדות לכך שהוא מאוחר לימי המרד הגדול, וככל הנראה גם לימי מרד בר כוכבא.

שכבה I: התקופה הביזנטית (המאות הד׳–הה׳ לסה״נ)

שכבה זו מייצגת את בנייתו המחודשת של האתר, לאחר פער התיישבות של כ־200 שנים. נחשפו שוליו של יישוב כפרי שהתקיים כמאה שנים משלהי המאה הד׳ לסה״נ עד המאה הה׳ לסה״נ. המתיישבים החדשים השתמשו בחלק מהקירות של שכבות III ו־II, שבצבצו מתוך החורבות. פני השטח פולסו, קירות קודמים הוגבהו, והותקנו רצפות חדשות, גבוהות מהקדומות להן ב־0.2–0.5 מ׳. המתקנים שנחצבו בסלע נוקו והמשיכו לשמש גם את המתיישבים החדשים.

איור 20. שטח B, מבנה C, חדר 5, מבט למערב.

איור 21. שטח B, מבנה C, חדרים 4–6, מבט למזרח.

בדומה לשכבות הקודמות, היישוב נבנה בכיוון צפון–דרום (תכנית 6). ראשי הקירות משכבה זו נמצאו בגובה פני השטח והשתמרותם דלה. הבנייה בשטח B נחלקת לשני אגפים: אגף מזרחי (ריבועים 20–27), המשיק לשטח ר־12 בחפירות נדלמן (1996), ואגף מערבי (ריבועים 13–19).

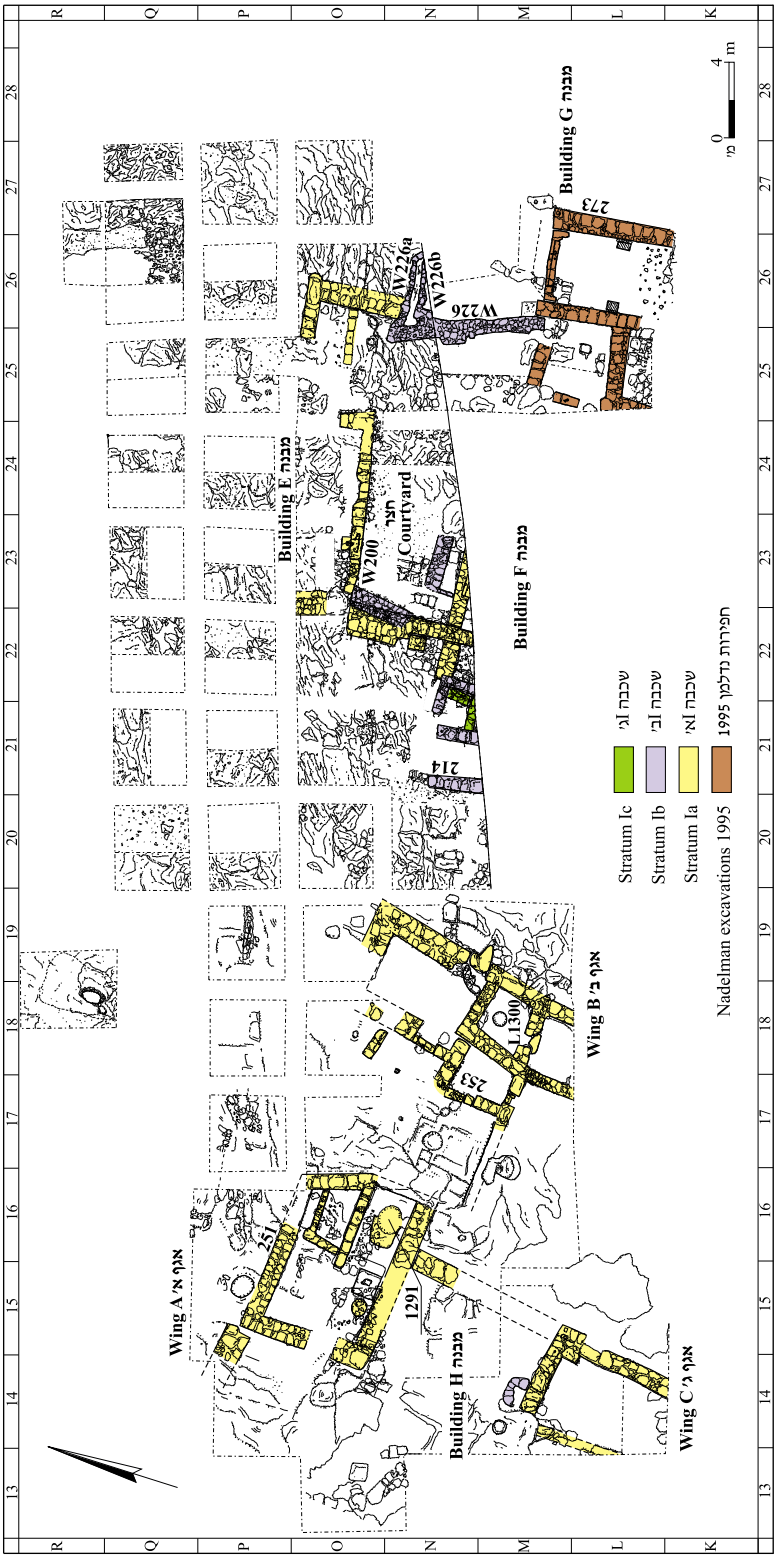

תכנית 6. שטח B, שכבה I.

האגף המזרחי (תכנית 7)

נחשפו חלקים משלושה מבנים (G–E) וחצר. מבנה G נחשף בחפירות נדלמן (1996), ובחפירה זו נפתח ריבוע בדיקה לבירור תיארוכו.

מבנה E (תכנית 7). נחשף חלקו הדרומי של מבנה E, ובו שני שלבים, א׳ וב׳. החלוקה לשלבים נעשתה על סמך אופי הקירות: בשלב ב׳ הקירות דלים לעומת קירות שלב א׳, וזה מלמד שהם נבנו בשיטה אחרת. בשלב א׳ הוקם מבנה על בסיס קיר 200 משכבה III (ר׳ תכנית 3) משורה אחת של אבנים גדולות (0.6 מ׳ רוחב). בחלקו המערבי של הקיר (איור 12) נחשפה אבן סף (1.7 מ׳ אורך). רצפת המבנה לא השתמרה (למעט שרידי רצפה 1096, ר׳ להלן) בשל תהליכי הרס טרם החפירה ובשל העובדה שסלע האם קרוב לראשי הקירות שנשתמרו. תיארוך בנייתו של מבנה E למאה הד׳ לסה״נ נקבע על פי ממצא כלי החרס (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:45–49) והמטבעות (ר׳ Ariel, this volume: Nos. 50, 51, 57, 58, 63, 65, 69, 92, 93, 95, 97, 100, 142). בלוקוסים 1012 ו־1018 נתגלה ממצא מגובה סלע האם עד גובה אבן הסף, ומעט מעליה. בחלקו המזרחי של המבנה נמצא חדר 1096, ששרדו ממנו שני קירות (W201, W221). רצפת החדר נשתמרה בחלקה; היא עשויה מאבני ריצוף אחידות ומוחלקות וניגשת לקיר 201 (איור 22).

בשלב ב׳ נבנה קיר דל (W226; איורים 23, 24) בין חדר 1096 למבנה G. הקיר בנוי מאבנים שגודלן אינו סדיר, שהונחו הישר על הקרקע. קיר 226 מחבר בין קיר W201 מצפון לקיר W227 מדרום. אל החלק הצפוני

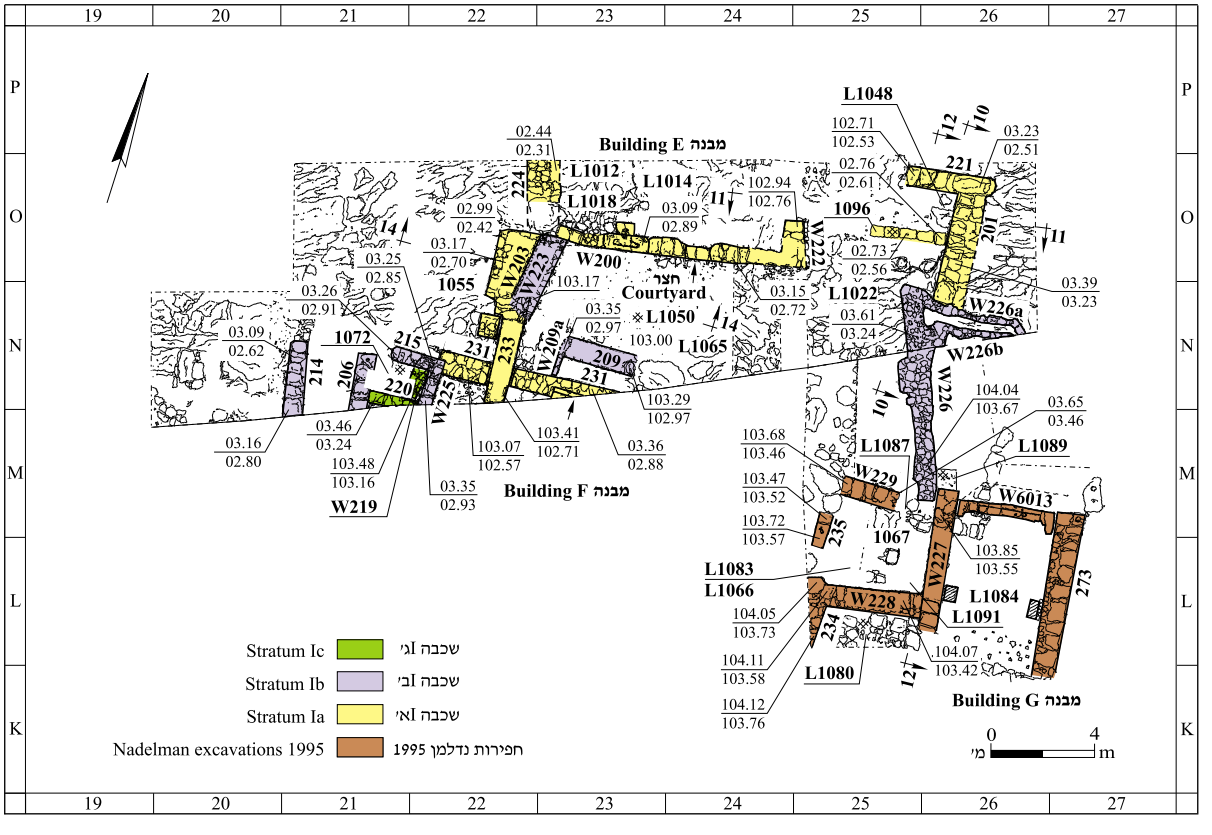

תכנית 7. האגף המזרחי של שטח B, שכבה I, תכנית וחתכים.

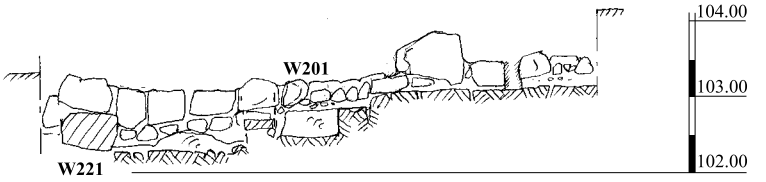

10-10

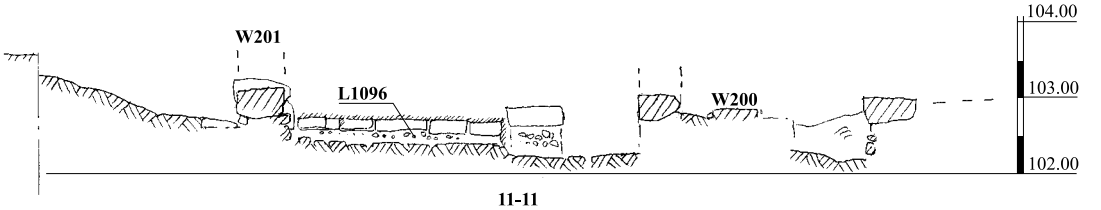

11-11

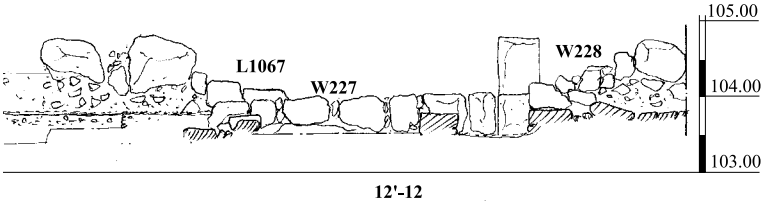

12'-12

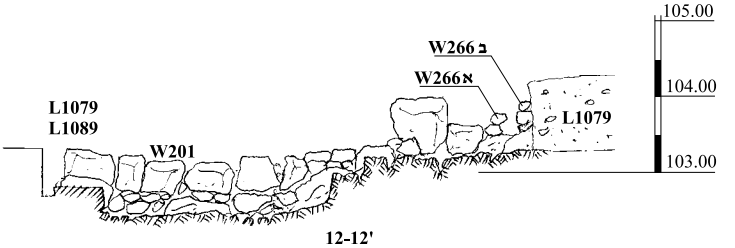

12-12'

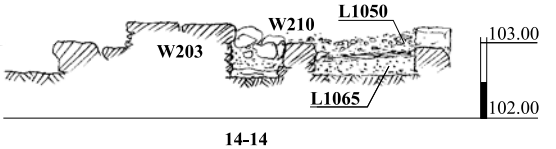

14-14

תכנית 7. (המשך).

איור 22. שטח B, מבנה E, רצפה (L1096), מבט למזרח.

איור 23. שטח B, מבנה E, קיר 226, מבט למערב.

של הקיר ניגשים ממזרח שני קירות דלים, מקבילים (W226a, W226b ; 0.3 מ׳ גובה), שנשתמרו לגובה נדבך אחד.

מבנה F (תכנית 7) שימש בשלושה שלבים (א׳–ג׳). בשלב א׳ נבנה המבנה (W203, W231, W233) תוך שימוש בקיר 203 משכבה IIא׳ (ר׳ לעיל). חלקו הגבוה של קיר 203 ניגש לקיר 233, כך שהקיר השלם מחלק לשניים את המרחבים שממזרח וממערב. בחלק המזרחי של קיר 231 נחשף חלק מאבן סף.

איור 24. שטח B, מבנה E, קיר 226, מבט למזרח.

בשלב ב׳ נוספו למבנה ממערב שני חדרים הנתחמים בשלושה קירות מקבילים (W206, W214, W225), וקיר 215, היוצר פינה עם קיר 225; פינתו הצפונית־המערבית של החדר נהרסה.

בשלב ג׳ נוספו שני קירות (W219, W220). קיר 219 משיק לקיר 225 וניגש לקיר 220. הקירות יצרו חדר (L1072) שרצפתו עשויה מגיר כתוש, ומעליה נמצאו כלי חרס שתיארכו שלב זה למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:50, 51).

מבנה G (תכנית 7). המבנה נחשף בחפירות נדלמן (1996) ובחפירה זו נפתח ריבוע בדיקה ממזרח לקיר 227 וממערב לו במטרה לדייק בתיארוכו (איור 25). נחשפו קירותיו של אחד החדרים הצפוניים במבנה (W227, W228, W229, W235), ונמצאו בו כלי חרס (L1067, L1091; ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:52–54) ומטבעות שנמצאו מפני השטח עד הסלע (L1066, L1067, L1083, L1084; ר׳ Ariel, this volume: Nos. 7*, 77, 78*, 103, 106, 107, 114, 116, 122, 124, 130, 131, 139, 143, 146, 160, 161, 167, 168), המלמדים על תיארוכו בתקופה הביזנטית, המאה הד׳ – שלהי המאה הה׳ לסה״נ. במבנה (L1066, L1083) נמצאו גם כלי זכוכית (ר׳ Hadad, this volume: Nos. 2, 8, 26, 27) המתוארכים לתקופות הרומית–הביזנטית.

חצר 1050 (6.2 × 11.0 מ׳; איור 26). החצר נמצאת מדרום למבנה E וממזרח ומצפון למבנה F, והובחנו בה שני שלבים (א׳ וב׳); בשני המבנים נמצאו פתחים המובילים אליה. רצפת החצר (L1050) עשויה מעפר מהודק בחלקה המערבי ומלוחות אבן במגוון מידות בחלקה המזרחי; חלק מלוחות האבן הם ראשי הקירות משכבה II. רצפת החצר כיסתה את הקירות משכבה II, ועל כן היא מאוחרת לה. פני הרצפה גבוהים ב־0.35 מ׳ בממוצע מהסלע הטבעי, והם הותאמו לפני הסלע ולשיפוע המדרון המשתפל לכיוון צפון. על רצפת החצר נמצאו כלי חרס המתוארכים למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (לא צוירו) ושני מטבעות מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ (ר׳ Ariel, this volume: Coins No. 145, 166). תיארוך המבנה נקבע על סמך האדריכלות, גובה הקירות שמסביב לחצר ועל סמך המטבעות. רצפת החדר שימשה בשלבים א׳ וב׳.

בשלב ב׳ נעשו שינויים מעטים ונבנו שני קירות חדשים: האחד (W223) בחלקה הצפוני־המערבי של החצר, והאחר (W209) סמוך לקיר 231. שני הקירות הונחו על רצפת החצר, ללא פילוס. בקצה המערבי של קיר 209 ובניצב לקיר231 נבנה קיר דק (W209a; 0.2 מ׳ רוחב) היוצר תא שתפקידו אינו ברור.

איור 25. שטח B, מבנה G, שכבה I, מבט למזרח.

איור 26. שטח B, חדר (L1050), מבט לדרום־מערב.

האגף המערבי (תכנית 8)

מבנה H. המבנה כולל את מבנה A משכבה III ואת מבנה C משכבה II, ולו שלושה אגפים: א׳ וב׳, המנצלים את קירות המבנים משכבות III ו־II, ואגף ג׳, שנוסף אליהם מדרום. בשל העובדה שהמבנה התקיים כמעט ללא שינויים הוא יוצג כאן כשכבה אחת.

מחשופי הסלע ששימשו רצפות, והמתקנים שנחצבו בהם בשכבות הקודמות, שימשו גם את שוכני האתר בתקופה זו בשינויים קלים. באגף א׳ נוספו קירות (W255, W257 ו־W265): קיר 265 נמצא סמוך לקיר

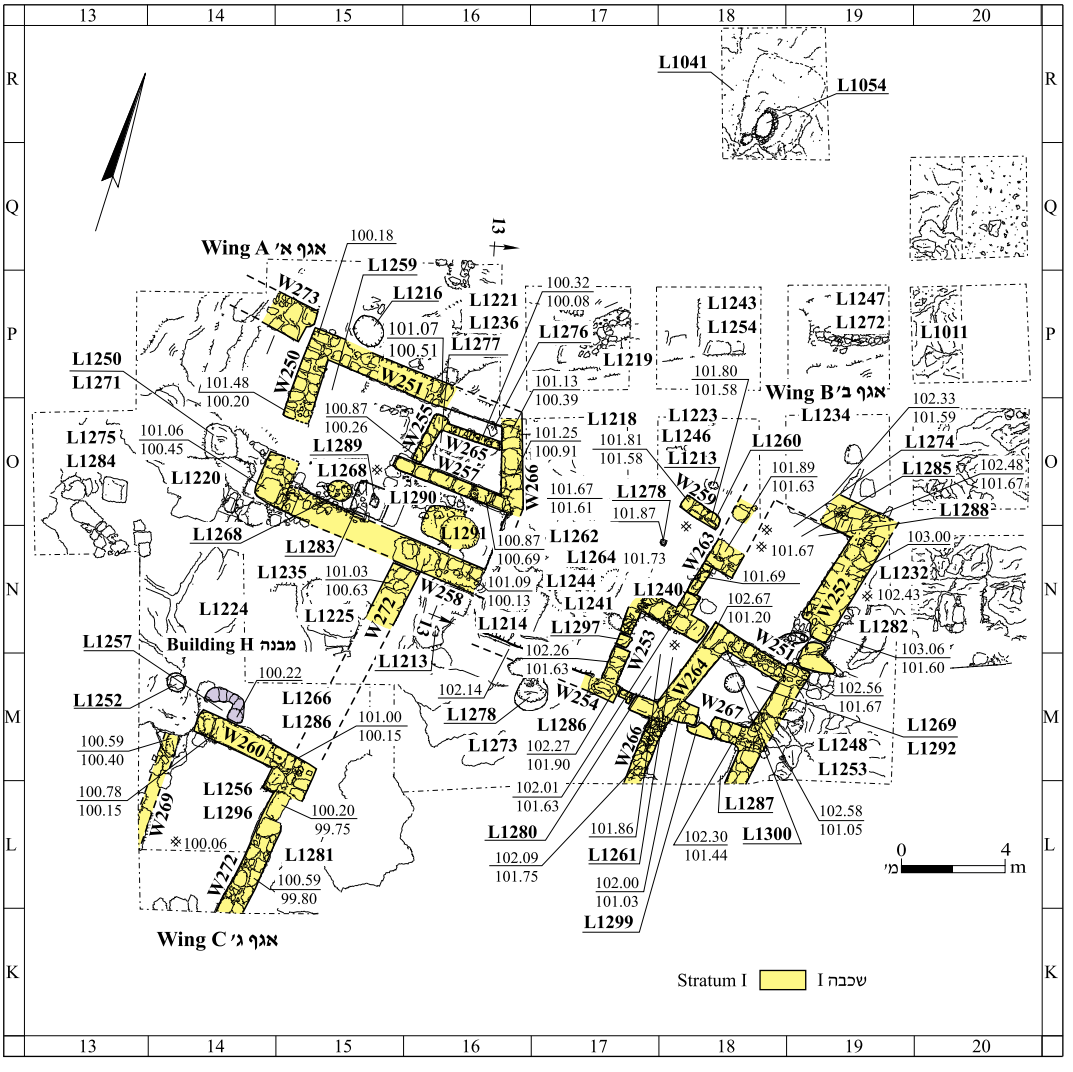

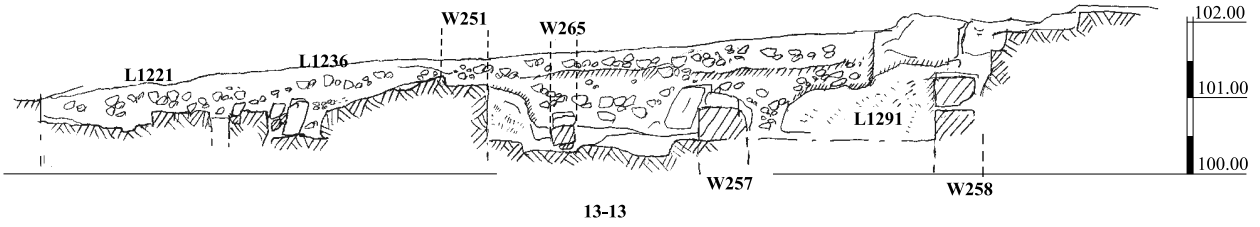

תכנית 8. האגף המערבי של שטח B, שכבה I, תכנית וחתך.

המעטפת של המבנה (W251), וייתכן שנועד להנחת כלים, אולי קנקנים. אגף ב׳ נשאר כשהיה. אגף ג׳ נבנה מדרום לקיר 258 משכבה III וכולל חדר (L1256) ומצפון לו חצר. קירות החדר (W260, W269, W272) נשתמרו בחלקם והותאמו לפני הסלע. פתח החדר נמצא בחלקו הצפוני של קיר 272, שם נמצאה אבן סף. רצפה עשויה מעפר מהודק נחשפה בעומק של 0.15 מ׳ מתחת לגובה הסף. החצר (6.3 × 8.3 מ׳) תחומה בקיר 258 מצפון, ובקיר 260 מדרום ובקיר ממערב. פני הסלע אינם אחידים, אלא משתפלים לכיוון צפון־מערב ולכן יושרו בשכבת עפר (100 מ׳ גובה מעפה״י). בחלק הדרומי של החצר, סמוך לקיר 260, נמצאה גדרת אבנים במתאר חצי עגול (L1257; 0.65 מ׳ קוטר). מתקנים דומים מוכרים בחצרות מבנים ומשמשים מתקנים ארעיים להאכלת בעלי חיים, כגון סוסים וחמורים.

על רצפות הסלע בחדרי המבנה משלב זה נמצאו חרסים רבים (L1261, L1268, L1280, L1232, L1290; ר׳ Rapuano, this volume, Fig. 1:55–63), מטבעות (Ariel, this volume: Coins No. 2, 9, 48, 56, 71, 85, 91, 108, 109, 112, 113, 129, 138, 144, 148, 159, 170) וכלי זכוכית (ר׳ Hadad, this volume: Nos. 4, 5, 11, 14), המתוארכים למחצית השנייה של המאה הד׳ – המאה הה׳ לסה״נ.

שטח C

שטח C נמצא בחלקה המזרחי של הגבעה (תכנית 1; איור 27), ובו שטחים נרחבים שנחשפו בכלים מכניים. החפירות התמקדו בשני תתי־שטחים (C1, C2): בשטח C1 נחשפה מחדש הגת שנתגלתה בחפירות נדלמן, (נדלמן 1996: 107; הירשפלד תשמ״א: 386–389) ובשטח C2 נמצא מבנה.

שטח C1: גת (תכנית 9; איור 28)

הגת משוכללת, מרוצפת בפסיפס לבן, וכוללת משטח דריכה (L541; 4.5 × 6.5 מ׳), בור שיקוע (0.75 × 0.75 מ׳) ובור איגום (L541A; 1.90 × 1.95 מ׳). הירידה לבור האיגום נעשתה בשלוש מדרגות, ובפינתו הצפונית־המזרחית נמצא שקע עגול. מדרום לגת, וללא קשר אליה, נמצאה פינה של מבנה אבן איתן (W1, W2; 1.35 מ׳ רוחב), השייכת ככל הנראה למבנה מבוצר שתיארוכו אינו ברור. בנייתו האיתנה יוחסה למיקומו האסטרטגי, הצופה אל הגבעות שמצפון לאתר ממערב לו (נדלמן 1996: 107).

בחפירה זו נבדקה שוב סביבת הגת במטרה לתארך את זמן בנייתה ולאתר שרידים הקדומים לה. לצורך זה נחפרו תעלות בדיקה מסביב לגת, נפתחו ריבועי חפירה ממזרח לה ומדרומה, ונעשו חתכי בדיקה ברצפות הפסיפס. במשטח הדריכה (L541; תכנית 9: חתך 1–1; איור 28) ובבור האיגום (L541A; איור 29) נמצא סלע האם בעומק של 0.30–0.45 מ׳ מתחת לרצפת הפסיפס שהושתתה על שלוש שכבות: שכבת עפר מהודק (0.15 מ׳ עובי; איור 30), מעליה שכבת בטון מעורבת באבנים קטנות (0.15 מ׳ עובי) ומעליה שכבה דקה ואחידה של בטון, נטול אבנים (0.3 מ׳ עובי), שחתמה את השכבה הקודמת ושימשה תשתית לאבני הפסיפס. בחתך שנערך מדרום לבור השיקוע של הגת נחשפה רצפת פסיפס לבנה (L538; 0.25 × 0.45 מ׳), תחומה בדופנות אבן שלא נשתמרו. פסיפס זה זהה לפסיפס במשטח הדריכה, ונראה שדיפן תחתית של שקע שנועד לקבע בסיס בורג מעץ לסחיטה משנית של הזגים (פרנקל ואיילון 1988: 48). לצדי משטח הדריכה נמצאו תאים סגלגלים, שלושה ממזרח ושלושה מדרום, שהשתמרו בחלקם. התאים מדופנים אבן ומרוצפים בפסיפס. על סמך מיקומם אפשר להעריך את גודלו של משטח הדריכה ב־35 מ״ר בערך (5.7 × 6.2 מ׳). נראה שתאים אלו שימשו לאחסון הענבים טרם דריכתם, ואולי אף שימשו יחידת מדידה. בתוך התאים נמצאו נקבים קטנים, המלמדים על כך שהתירוש שנסחט מהמשקל העצמי של הענבים, הוזרם למשטח הדריכה ושימש להפקת יין משובח (Forbes 1955: 110).

איור 27. שטח C, מבט לצפון־מזרח.

איור 28. שטח C1, הגת, מבט למערב.

איור 29. שטח C1, הגת, חתכי בדיקה מתחת לפסיפס, מבט לצפון.

איור 30. שטח C1, חתך ברצפת הפסיפס (L541), מבט לדרום.

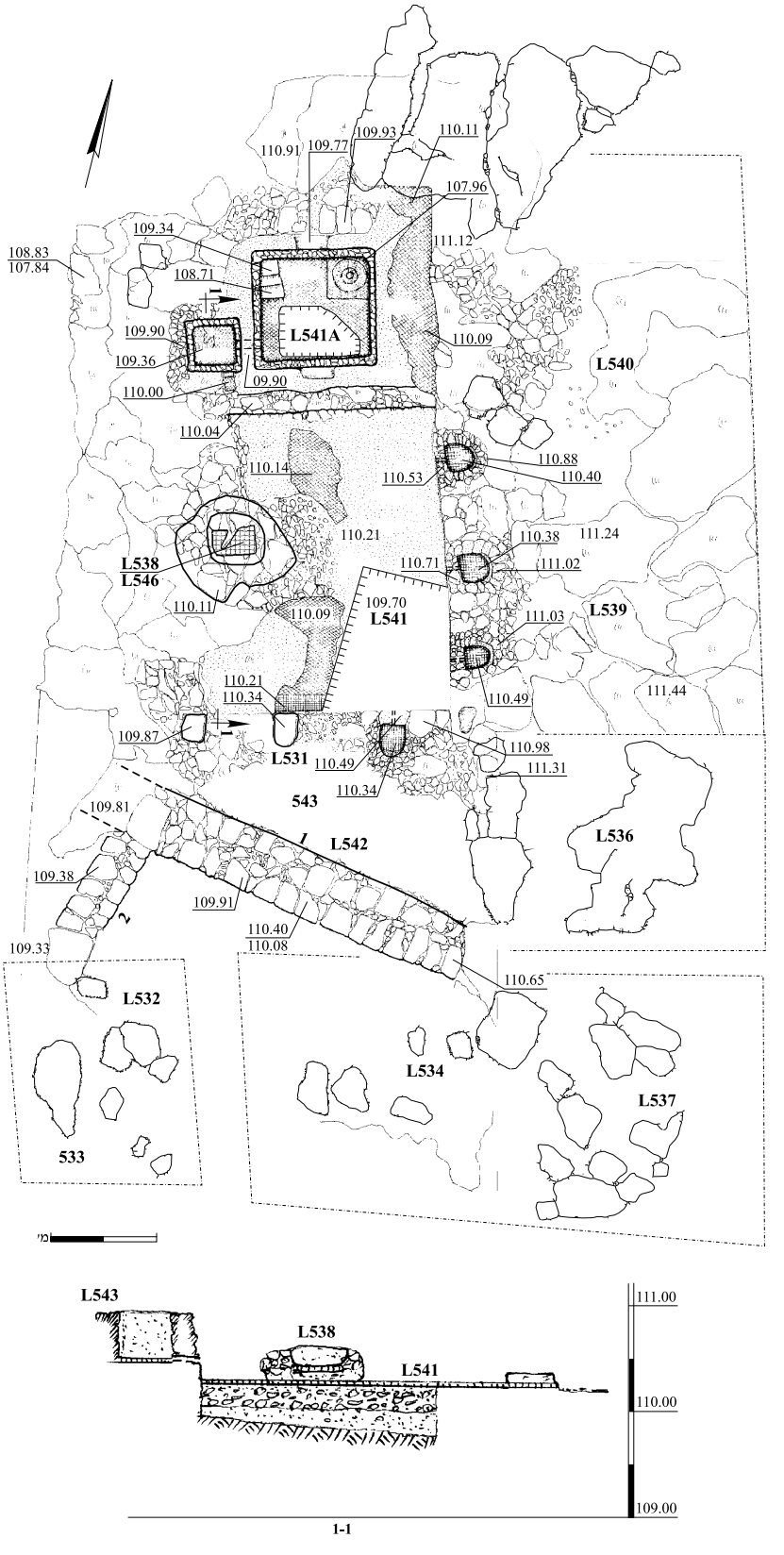

תכנית 9. שטח C1, הגת, תכנית וחתך.

מתחת לרצפת הפסיפס בבור האיגום נמצא מטבע (Ariel, this volume: Coin No. 67 ; ר׳ L541A) המתוארך לשנים 337–341 לסה״נ, ומאפשר לתארך את בניית הגת לא לפני המחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ. הממצא הקרמי נתגלה בעיקר בשולי הגת (L536, L542 ; ר׳ Rapuano, this volume: Fig. 1:64–67), והוא מתוארך למאות הד׳–הה׳ לסה״נ. גיתות דומות נפוצו בתקופה הביזנטית (פרנקל ואיילון 1988: 36 ; שיאון 1991: 50–52 ; גרינהוט תשנ״ח: 147–151). בשטחים שנחפרו מדרום לגת וממזרח לה (L531, L532, L533, L536, L537, L539, L540, L542, L543) לא נמצא ממצא אדריכלי פרט למסד האבן שנזכר לעיל (W1, W2 ; איור 31).

שטח C2: מבנה (תכנית 10)

בשולי האתר נחשף מבנה שהושתת על הסלע (איור 32). על פי תעלות בדיקה וחישוף פני השטח, נראה שממזרח למבנה היו מבנים נוספים שלא נחפרו. נחשפה פינתו הדרומית־המזרחית של המבנה (W302, W300 ; 0.4 מ׳ גובה ; איור 33). הקירות השתמרו לגובה נדבך אחד ונבנו משתי שורות של אבני שדה ; הם הותאמו לתוואי פני הסלע ותחמו שטח בן 100 מ״ר לפחות. בשטח המבנה וממערב לקיר 300, נחשפו קירות נוספים (W301–W305), המחלקים את המבנה לחדרים. סמוך לפינה הדרומית־המזרחית של המבנה נמצאה רצפת חדר (L552 ; 107.39 מ׳ גובה מעפה״י) שנעשתה מגיר כתוש מהודק ; הרצפה נמוכה מרוב פני הסלע שנחשפו בשאר חלקי המבנה. מצפון לקירות 303 ו־304 נמצא בור מים סגלגל (4.5 מ׳ קוטר ממוצע, כ־3 מ׳ עומק) שתחתיתו נמצאה מלאה בעפר. צוואר הבור (1.05 מ׳ קוטר, 1.7 מ׳ אורך) והתקרה נשתמרו בחלקם ; דופן הבור טויחה בשכבה אחת של טיח לבן. הממצא הקרמי במבנה דל, ובו שברי חרסים אחדים ללא תיארוך.

מחצבות

איור 31. שטח C1, מסד אבן (W1, W2), מבט למערב.

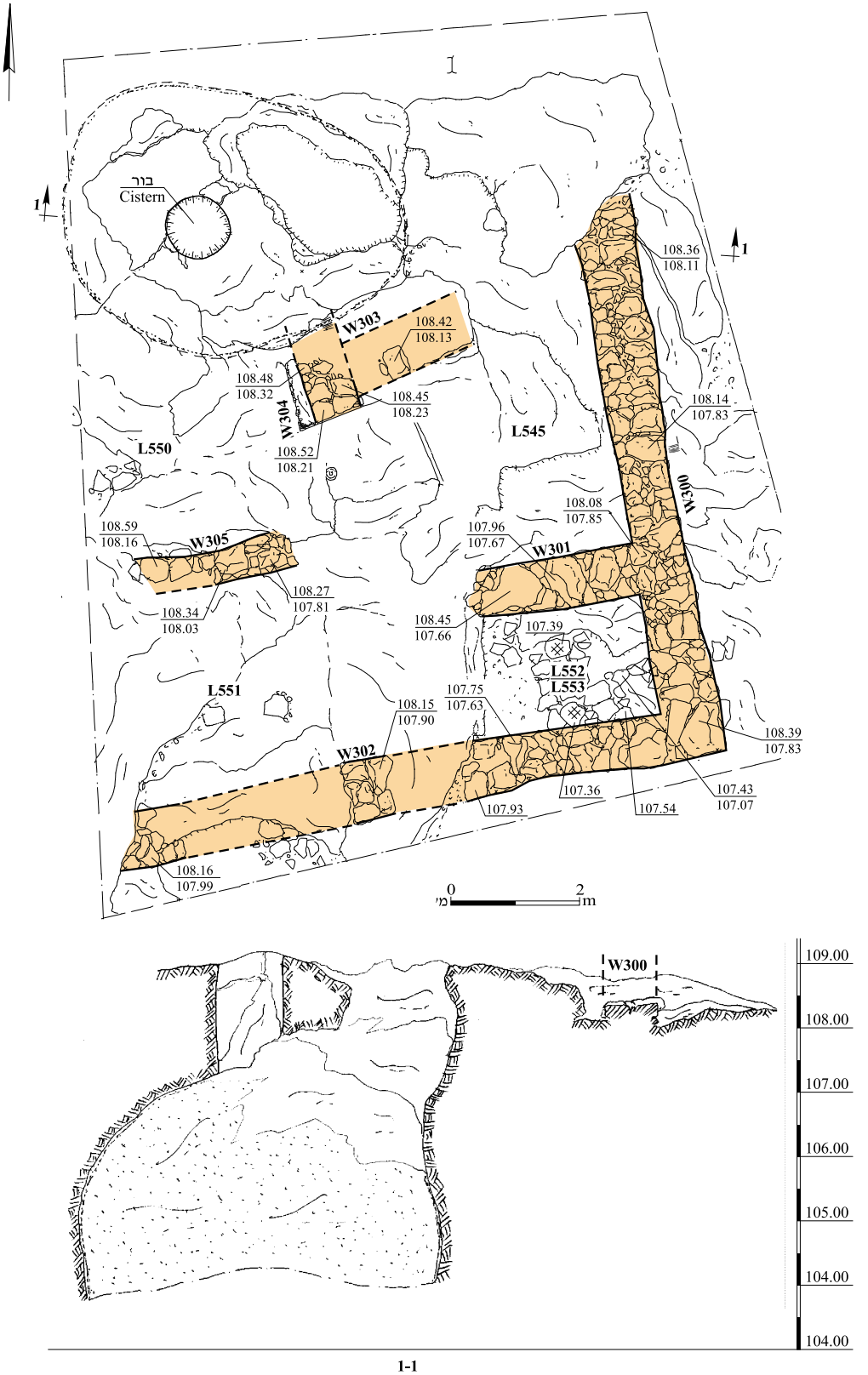

תכנית 10. שטח C2, מבנה, תכנית וחתך.

איור 32. שטח C2, שרידי המבנה, מראה מן האוויר לכיוון דרום.

איור 33. שטח C2, קירות המבנה, מבט לדרום־מערב.

המחצבות נמצאו בשני ריכוזים עיקריים (תכנית 1): האחד בחלקה הצפוני־המזרחי של הגבעה (מחצבות א׳–ט׳; תכניות 11–13; איור 27), והאחר בדרומה (F8, F10, F11; תכנית 14; איורים 34–36). המחצבות אותרו בסקר שנערך בזמן החפירה, לאחר חישוף השטח מסביב לאתר; חלקן נוקה כבר בחפירות שערך נדלמן בשנים 1993 ו־1995, בעיקר בשטחים ר־14, ר־15, ר־17 (נדלמן 1996: 106). מחשופי הסלע שנמצאו בעיקר בחלק הצפוני־המזרחי של הגבעה ובדרומה היו הסיבה העיקרית לבחירת אזור זה לחציבה. שטח המחצבות משתרע על פני 12 דונם: 50 × 140 מ׳ בחלק הצפוני־המזרחי של הגבעה, ר־50 × 100 מ׳ בחלקה הדרומי, ונמצאו בו 12 מחצבות. על פי מידות האורך, הרוחב והעומק המשוערות של המחצבות, אפשר לקבוע כי נחצבו מהן כ־230 מ״ק אבנים שמשקלן הממוצע היה 40–80 ק״ג.

רוב המחצבות קטנות (0.5 מ׳ עומק ממוצע), ״חד־פעמיות״ (ספראי ושושן תשס״א: 4–7). במרבית המקרים הן רדודות, ואפשר היה לחצוב בהן בקלות יחסית. כמות האבן שנחצבה בהן לא יכלה לספק את תצרוכת האבנים לבניית המבנים באתר, ואפשר שהיו באזור מחצבות נוספות, מכוסות בשפכי עפר, שלא נחשפו. על פי השרידים של תעלות החציבה ותשלילי האבנים, נראה שגודלן של האבנים שנחצבו היה קטן ובינוני (0.3–0.7 מ׳ אורך, 0.2–0.5 מ׳ רוחב). החתך של תעלות החציבה סביב האבן היה משולש, ועומקן היה נמוך מעט מגובה האבן הרצויה. הפרדת האבן מהסלע נעשתה ביתדות ביקוע שהונחו בתעלות החציבה; שיטת חציבה זו נפוצה ונמצאה ברחבי הארץ (ר׳ לדוגמה, שיאון, רפיואנו וקוגן־זהבי 2013).

איור 34. שטח C, מחצבה F8, מבט לצפון־מזרח.

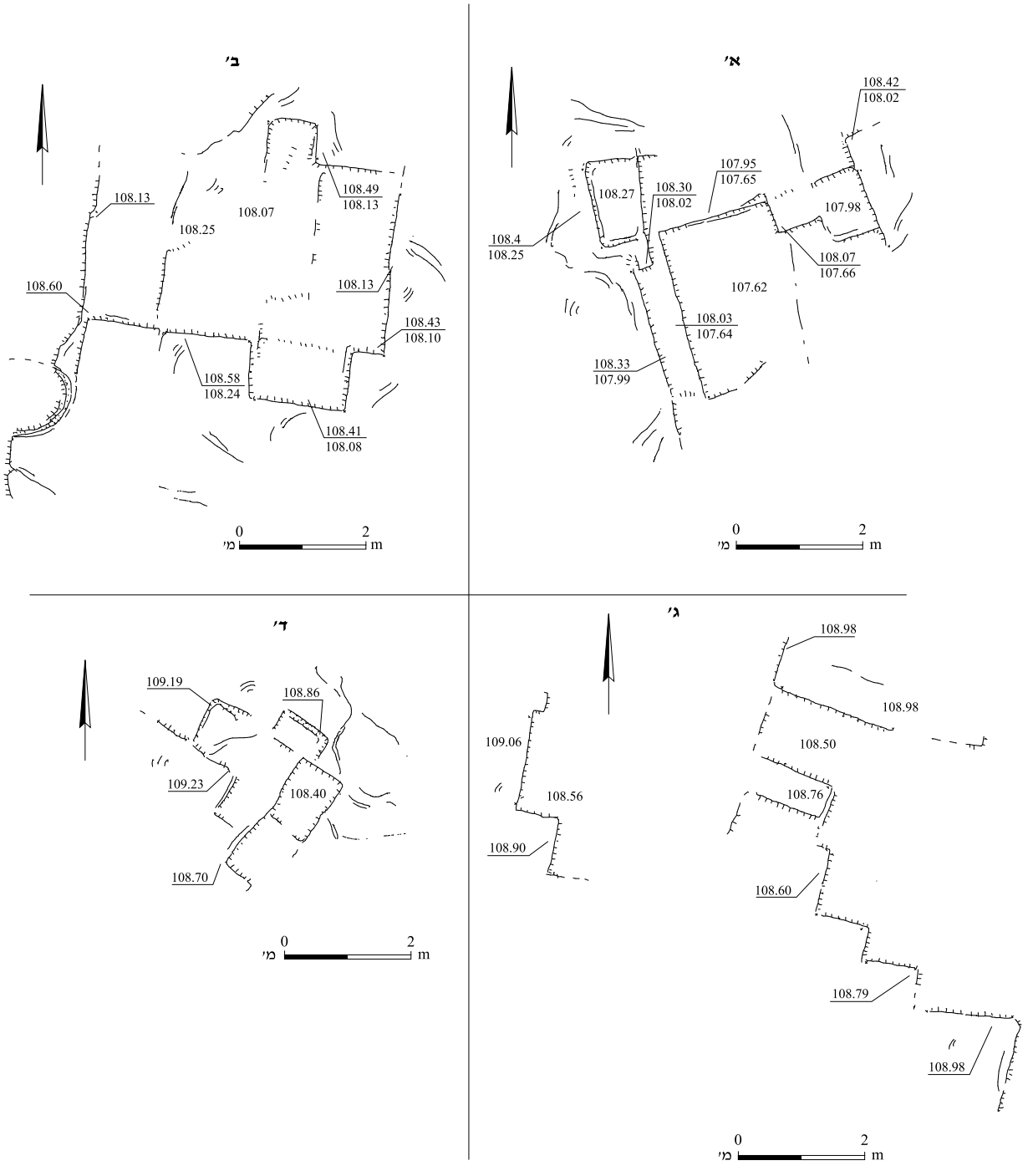

תכנית 11. שטח C, מחצבות א׳–ד׳.

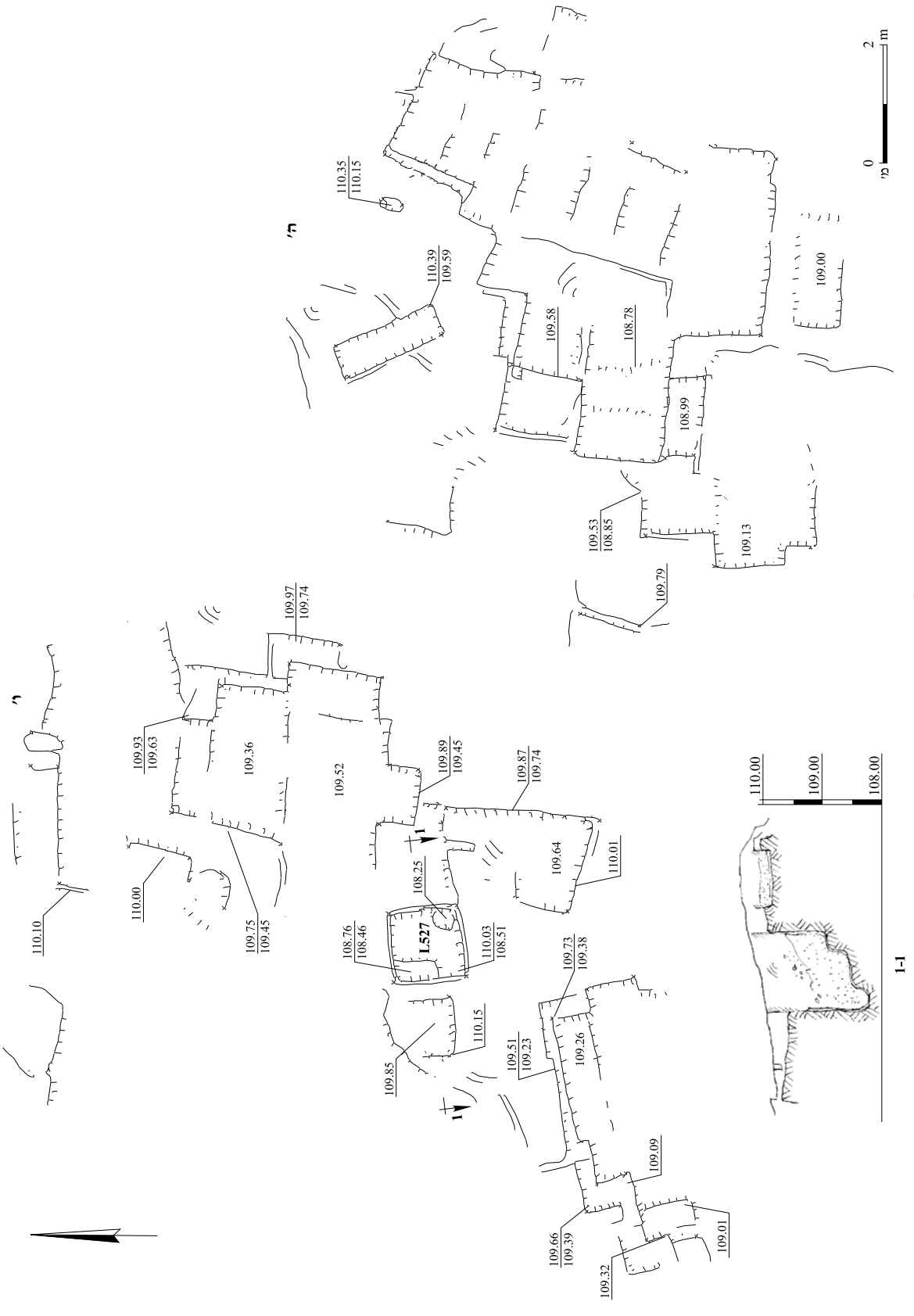

תכנית 12. שטח C, מחצבת ה', ו', תכנית ותחך.

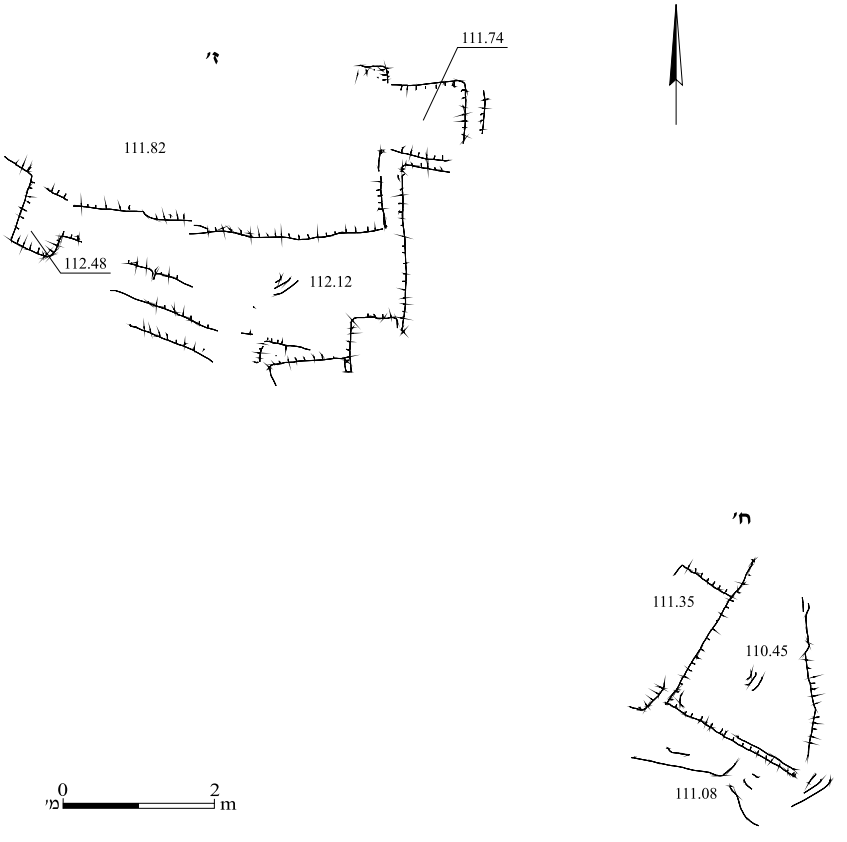

תכנית 13. תכנית 12. שטח C, מחצבות ז׳, ח׳.

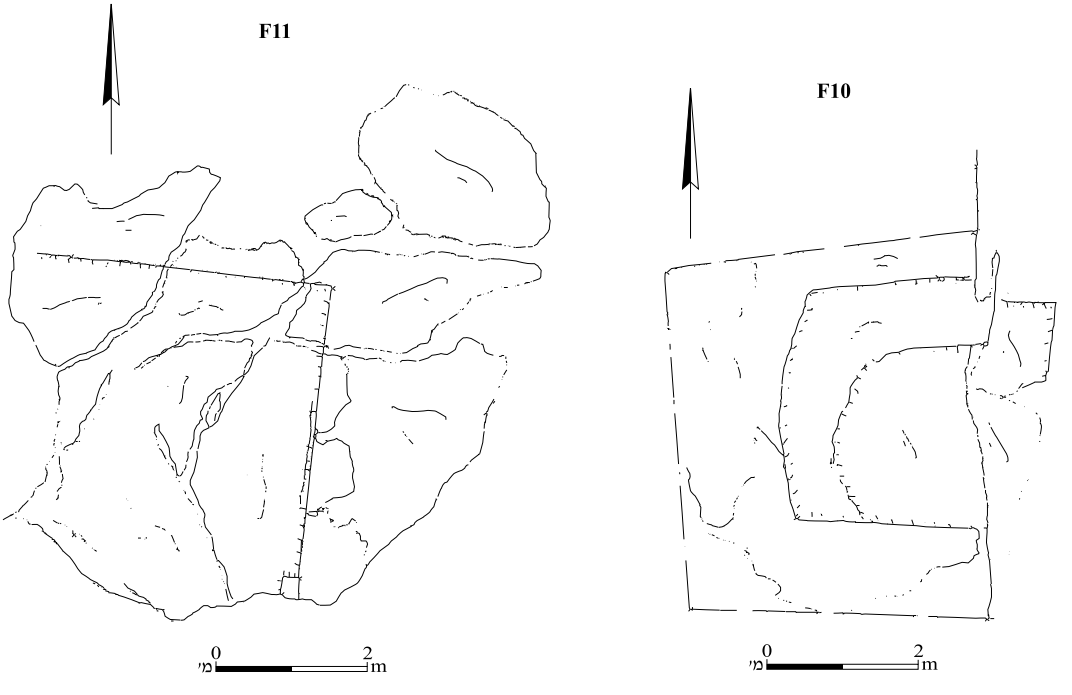

תכנית 14. שטח C, מחצבות F10, F11.

איור 35. שטח C, מחצבת F10, מבט לדרום.

איור 36. שטח C, מחצבת F11, מבט לצפון.

קברים

בשוליים המזרחיים והדרומיים של האתר (תכנית 1: ק־1–ק־6), נמצאו שישה קברים, חמישה מהם תועדו בחפירות קודמות (שטחים ר־14, ר־15, ר־17; נדלמן 1996: 107) וקבר אחד (קבר 6) נמצא בחפירה זו.

זוהו שלושה טיפוסי קברים: קבר כוכים, קבר מקמר וקבר ארגז. קברי כוכים בתוך מערות מתוארכים לימי הבית השני, והקברים האחרים מתוארכים לשלהי התקופה הרומית והתקופה הביזנטית. קבר הכוכים (ק־1; תכנית 1) מלמד על נוכחות יהודית בימי הבית השני (ר׳ להלן, **סיכום**). מערות דומות מאפיינות קבורה בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה בישראל, והן חלק עיקרי ממערות הקבורה של ימי הבית השני (קלונר 1980: 227–232; זיסו 1995; Rahmani 1981–82). קברי המקמר נפוצו בחלק הצפוני של שפלת יהודה

ושומרון (אבני תשנ״ז:31–32; עמית תשנ״ז:92) ומתוארכים לשלהי התקופה הרומית ולתקופה הביזנטית (אבני תשנ״ז:69–70). מאות קברי ארגז חצובים בסלע נמצאו ברחבי הארץ, והם מנהג קבורה שכיח בשלהי התקופות הרומית והביזנטית (אבני תשנ״ז:24–29).

קבר 6 (תכנית 15). הקבר נמצא בחלקה הצפוני־המזרחי של הגבעה (ח־7; תכנית 1). נחשפו חצר הקבר וחזיתו; הפתח וחלל המערה לא נחפרו, ולכן לא הוצגה תכניתו וקשה לתארכו. פתחו של הקבר ממוקם במרכז הדופן הצפונית של חצר מרובעת, חצובה (4.5 מ׳ אורך, 1.7 מ׳ עומק; תכנית 15: חתך 1–1). במרכז החצר נחצב מסדרון (L535; 1.5 × 2.2 מ׳, 0.4 מ׳ עומק) המוביל אל הפתח דרך מדרגה אחת. המסדרון תחום בשלושה קירות (W1–3) בני נדבך אחד, שנבנו מאבנים גדולות ומסותתות. הפתח נמצא חתום באבן (0.45 × 0.65 מ׳) המעוגנת אל הדופן באבנים קטנות. על פי ממצא החרסים שנחשפו בתחתית המסדרון (לא צוירו) אפשר לתארך את המערה למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ, ככל הנראה ימי החשמונאים.

בורות המים

אספקת המים לאתר התבססה על בורות דמויי פעמון (עד 4 מ׳ עומק, 3.5 מ׳ קוטר ממוצע); על שפת הבורות (0.4–1.3 מ׳ קוטר) נמצאו במרבית המקרים חוליות הבור. כמו כן, נחשפה מערכת מפותחת לאיסוף מי נגר מגגות המבנים ומהמדרונות הקרובים. בחפירת נדלמן (1996: 106, איור 131) סומנו 27 בורות מים, ובחפירה

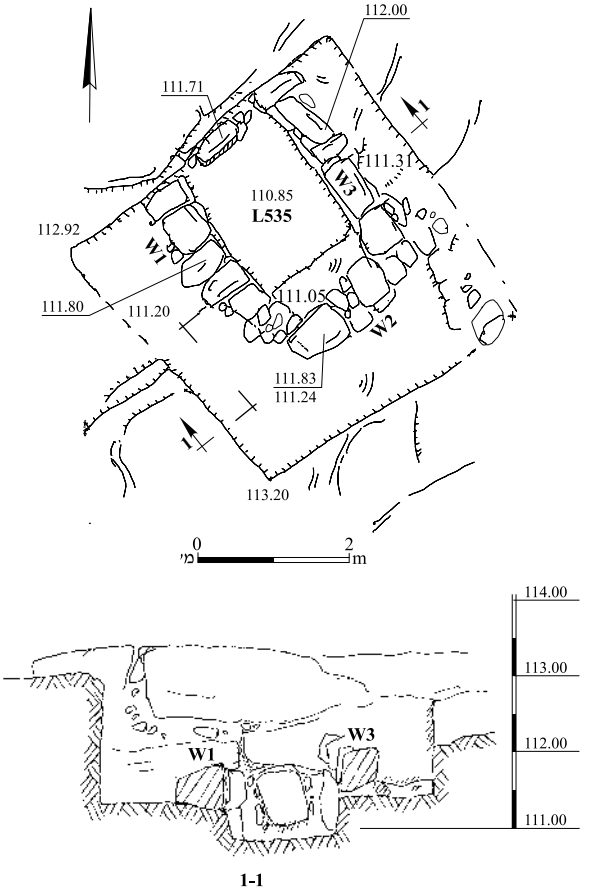

תכנית 15. שטח C, קבר 6, תכנית וחתך.

זו נסקרו חמישה בורות נוספים; חלקם (קירות 1–4) נחפר במהלך העבודות באתר, להלן תיאור הבורות מצפון לדרום.

בור ב־1. בשטח B, כ־20 מ׳ מצפון לשרידי המבנים (ריבוע R18), נמצא בור מים שפתחו סגלגל (L1054; 2.3 מ׳ עומק, 3.9 מ׳ קוטר התחתית; תכנית 3: חתך 9–9; איור 37). הבור מטויח בטיח אדום ולבן, מעט אפור. צוואר הבור קצר (0.35 מ׳ עומק), ושפתו בנויה מאבנים קטנות. היא גבוהה מסביבתה (1.0–1.2 מ׳ קוטר), ובכך נמנעה גלישת מים ואדמת סחף ישירה אל הבור. בתוך הבור נמצא מגוון כלי חרס (לא צוירו) המתוארכים למן התקופה ההלניסטית עד התקופה הביזנטית, טווח זמן זה ארוך למדי, ולכן הם אינם מתארכים אותו. על פי הטיח אפשר להציע כי השימוש המאוחר בבור נעשה בתקופה הביזנטית (פורת 1989: 74).

בור ב־2. בשטח B, מצפון לקיר המעטפת הצפוני של מבנה A משכבה III, סמוך לחלק המערבי של קיר 251, נמצא בור מים (L1216; תכנית 3: חתך 3–3; איור 38). לבור (1.6 מ׳ עומק), שהוזן ממי נגר מתקרת המבנה, צוואר גלילי (1.1 מ׳ קוטר, 1.2 מ׳ גובה) ושפה דמוית משפך. על סמך המבנה שאליו הוא נסמך, הבור מתוארך לתקופה ההלניסטית (שכבה III). לא נמצאו חרסים מתארכים במילוי הבור (L1222) שנחפר בחלקו.

בור ב־3. הבור סגלגל. הוא נמצא בשטח C2, מצפון לקירות 303 ו־304 (ר׳ לעיל; תכנית 10: חתך 1–1).

בור ב־4. הבור נמצא בשוליים הדרומיים של האתר, כ־60 מ׳ מדרום לשטח A (4.5 מ׳ עומק; תכניות 1: ב־4; 16; איור 39). הבור נסקר, ונוקו פני השטח שמסביב לו. פתח הבור עגול (0.95 מ׳ קוטר) וצווארו קצר (0.3 מ׳), והוא טויח בטיח אדום, עשיר בגריסי חרסים, שתוארך לתקופה הביזנטית (פורת 1989: 74). ממזרח לפתח הבור נחשף פתח מלבני, חלקו חצוב בסלע וחלקו בנוי, שנועד למילוי הבור; נראה שניגשה אל הבור תעלה שהובילה מי נגר מהמדרון הקרוב מצפון. מצפון לבור נמצאה שוקת חצובה ששרדו ממנה שתי דפנות.

איור 37. בור מים ב־1 בשטח B, מבט לצפון־מערב.

איור 38. בור מים ב־2 בשטח B, מבט למזרח.

איור 39. בור מים ב־4 בשטח A, מבט למערב.

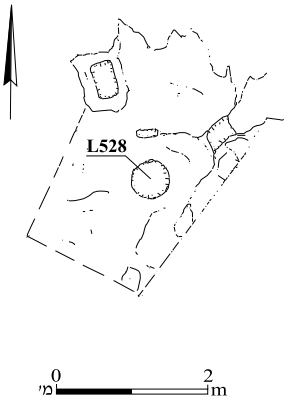

תכנית 16. בור מים ב־4, בשטח A.

סיכום

החפירות באתר אל־ח׳ירבה שבשוהם התמקדו בשוליו. כיוון שההתיישבות בשוליו של אתר התרחשה בשלב מאוחר בהקמתו, והיא הראשונה שננטשה, החפירות אינן מלמדות על כל שלבי ההתיישבות באתר.

ממצאי החפירה מלמדים שראשית ההתיישבות באתר בתקופה ההלניסטית, אז הייתה חלק ממערך יישובי משגשג באזור, שהחל כבר בתקופת הברזל (פינקלשטיין תשמ״א: 347; דר תשמ״ג). גם מאות המטבעות מתקופה זו שנמצאו בחפירה ובחפירות שנערכו בסביבתה הקרובה, כגון בחורבת בורנאט (ר׳ אריאל, כרך זה), מחזקים טענה זו.

מהתקופה ההלניסטית, המאות הג׳–הב׳ לפסה״נ (שכבה III), שרדו מבנים ומתקנים שהיו חלק מבית חווה או כפר. בניית הטרסות במדרון המערבי של גבעת האתר (שטח A) מלמדת על העבודה הרבה שהושקעה בהכשרת הקרקע, חרף העובדה שסמוך לאתר נמצאו אדמות עמק פוריות. ייתכן שמתיישבים ותיקים תפסו את הקרקעות הפוריות, והמתיישבים החדשים נאלצו להכשיר קרקעות בשטחים קשים שלא עובדו קודם לכן.

מרד החשמונאים והזעזועים שבאו בעקבותיו — כיבושי ערים ומאבקים חוזרים ונשנים בימיהם של יהונתן, שמעון, הורקנוס וינאי — היו ככל הנראה הסיבה להרס שכבה III באמצע המאה הב׳ לפסה״נ, כפי שמעידים סימני השרפה בשטח B. ביישוב אלעד הסמוך נמצא בית חווה מתקופה זו, ובו עדות לחורבן אלים ונטישת האתר בימי יוחנן הורקנוס (עמית וזילברבוד תשנ״ז).

ההרס בשכבה III, ובנייתו המיידית של היישוב בשכבה II, רומזים על כניסתם של מתיישבים חדשים; כלי האבן והממצא הקרמי מלמדים ככל הנראה על זהותם היהודית (ר׳ Rapuano, this volume; Hadad and Sion, this volume). לדעת בר־כוכבא (Bar Kochva 1977:167), צמיחת היישוב היהודי הכפרי ביהודה הייתה הסיבה להתיישבות בשטחי הממלכה החדשים, ובהם הפלכים גופנה, לוד ורמתיים שזה עתה סופחו לשליטת החשמונאים, כנראה בשנת 144/5 לפסה״נ. ההתיישבות היהודית באזור זה התבססה עם כיבושה של העיר גזר וסביבתה. שכבה IIא׳ מסמנת את תחילתה של תקופת שגשוג חדשה, ששיאה בשלהי ימי הבית השני והמשכה בימיו של הורדוס (שכבה IIב׳). מתקופה זו נחשף ממצא עשיר ומגוון בכל האתרים בשפלת לוד הסמוכה ונמצאו מבני מגורים, מתקנים חצובים ושפע של ממצא קטן (זלינגר תש״ע: 166). ריבוי אבני רחיים של יד מלמדים על זהותו הכפרית של היישוב (ר׳ Hadad and Sion, this volume). בחפירות לא היה אפשר לקבוע את גודלו של האתר, אך תחום השתרעותו המרבי אינו עולה על 14.5 דונם. האתר ניטש במרד הגדול, אם כי לא בחורבן אלים, בדומה לאתרים אחרים בסביבה (זלינגר תש״ע: 167), ולא חזר לימי זוהרו הקודמים. בשכבה IIג׳, בתקופה שבין המרידות, לא לפני ימיו של אדריאנוס (ר׳ Ariel, this volume), הייתה נוכחות אנושית דלה באתר, שבאה לסיומה במרד בר כוכבא. האתר עמד בשיממונו עד ראשית התקופה הביזנטית במאה הד׳ לסה״נ (שכבה I), אז החל גל התיישבות נרחב באזור כולו והוקמו יישובים גדולים ומפותחים (ספראי 1995: 190–195; עד 2000: 93).

בתקופות הרומית–הביזנטית נמצאו שני מרכזי מִנהל בסביבת האתר: האחד בלוד־דיוספוליס, שקיבל מעמד של פוליס במאה הג׳ לסה״נ; והאחר באפק־אנטיפטריס. ממזרח לאתר שכנה טופרכיית תמנה, שסופחה לתחום העיר לוד במהלך התקופה הרומית (ספראי תש״ם: 105–118). זוהו שתי תקופות התיישבות עיקריות: (1) במאות הד׳–הה׳ לסה״נ, התיישבות המאופיינת בכפרים קטנים ובבתי אחוזה; (2) ובמאות הו׳–הז׳ לסה״נ, התיישבות המאופיינת ביישובים מפותחים, שבהם נמצאו גם כנסיות (ר׳ לדוגמה: ח׳ בירה, דיכרין ונג׳אר; ספראי 1995: 191, ושם הפניות).

כלכלת האתר, כמו באתרים אחרים באזור (הירשפלד תשמ״א: 383–390; איילון, קדרון ושרביט תש״ן), התבססה על גידול גפנים להספקת יין, גם לייצוא (ספראי 1995: 204). חיזוק לכך נמצא בסקר מפות ראש העין ולוד (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד), שבהן נסקרו יותר מ־100 גיתות ומגדלי שדה. על פי דר, מגדלי השדה שימשו לשמירה על היין; את רובם אי אפשר לתארך, אך נראה כי מעטים מהם היו בשימוש בתקופה הביזנטית

(דר תשמ״ב:148–195). המקורות היהודיים מלמדים על איכות היין של בית רימה ובית לבן, המרוחקים קילומטרים אחדים מאל־ח׳ירבה (ספראי תש״מ:114–115, ור׳ שם הפניות). הפסיפס בתל חדיד, שבו מתוארת ספינה עמוסת ענבים בדרכה למצרים (ר׳ גרינהוט תשנ״ח:152–153, ור׳ שם הפניות), מלמד אף הוא על חשיבות ענף ייצור היין באזור. שמונה הגיתות שנמצאו באתר (נדלמן 1996:106) ועשרת הגיתות שנמצאו סמוך לו (נדלמן 1995:56–57) רומזות אף הן על מרכזיותו של הענף בכלכלת התושבים. הגיתות הפשוטות מייצגות יחידות חקלאיות שבכל אחת מהן עבדו כמה משפחות. למרות הקושי בתיארוך מתקנים חצובים בסלע שהיו בשימוש רב־תקופתי, יש לראותם כחלק ממערך היישוב שהתנהל באתר לפני התקופה הביזנטית, החל מימי החשמונאים עד מרד בר כוכבא, ולחורבן בשכבה II שבא בעקבותיו.

בשלהי המאה הד׳ לסה״נ התרחש שינוי דמוגרפי שאפשר לזהותו בבנייתה של גת מורכבת, שלה בור איסוף בנפח של 5.4 מ״ק, המלמדת שהיה אפשר לדרוך בה 10 טון ענבים בכל מחזור עבודה. גת כזו נועדה כנראה לעיבוד יבולים שהשתרעו על כ־170 דונם (שיאון 2000:200–201, ור׳ שם הפניות), ומסמלת מעבר מעיבוד של חלקות קטנות המתאימות למערך משפחתי מצומצם לעיבוד רחב היקף שהפעיל בעל אחוזה החולש על שטחי קרקע נרחבים. חיזוק לשינוי זה נמצא בכלי האבן מהתקופה הקודמת (שכבה II), שבה נמצאו עשרות אבני רחיים מרובעות המלמדות על טחינת גרעינים בכמות קטנה המתאימה לצריכה ביתיות.

הפעילות באתר חדלה להתקיים במהלך המאה הו׳ לסה״נ. ייתכן שחוסר היציבות שאפיינו את האזור במאות הה׳–הו׳ לסה״נ בשל מרידות השומרונים, השפיעה בין היתר גם על אתר זה.

בתקופה האסלאמית הקדומה ענף היין נסוג באופן הדרגתי. התאסלמותה של אוכלוסיית השומרון והתרחקותה משתיית יין (עמר 1995:258; עד 2000:75, ור׳ שם הפניות) דחקו את ייצור היין לטובת ייצור שמן הזית, ששגשג במקומו. שני בתי הבד שנחשפו במרכז האתר (נדלמן 1996:106) מחזקים טענה זו.

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳־ז׳ לסה״נ כדוגמה לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית**. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.

איילון א׳, קדרון א׳ ושרביט י׳ תש״ן. מיקבצי המיתקנים בשדות צור נתן בתקופות הרומית–ביזאנטית. **ישראל–עם וארץ** ה׳־ו׳:93–120.

גופנא ר׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ז. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988–1990. **עתיקות** 34:121–172.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 4, 5: **שומרון** (א, ב) (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פאריס 1868, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דן י׳ 1984. קרקעות ארץ ישראל והקשר שבינן לבין הצומח הטבעי. בתוך ע׳ אלון, עורך. **החי והצומח של ארץ־ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת** 8: **הצומח של ארץ־ישראל**. תל אביב. עמ׳ 147–261.

דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

דר ש׳ תשמ״ג. חוות חקלאיות קדומות באזור נחל בית עריף. **נופים** 16:47–60.

הירשפלד י׳ תשמ״א. גתות־יין קדומות באיזור פארק איילון. **ארץ־ישראל** טו:383–390.

זיסו ב׳ 1995. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני: הגילויים החדשים, 1980–1995**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

זלינגר י׳ תש״ע. **הישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופה הבית השני**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

כוכבי מ׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ד. **מפת ראש העין (78)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

נדלמן י׳ 1995. שוהם — 1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קג:56–57.

נדלמן י׳ 1996. שוהם — 1995. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:105–108.

ניר ד׳ 1989. **גיאומורפולוגיה של ארץ־ישראל**. ירושלים.

ספראי ז׳ תש״ם. **גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. תל אביב.

ספראי ז׳ 1995. שפלת שומרון בתקופה הביזאנטית. בתוך ז״ח ארליך וי׳ אשל, עורכים. **מחקרי יהודה ושומרון**. אריאל. עמ׳ 189–208.

ספראי ז׳ ששון וא׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.

עד ע׳ 1997. שוהם (צפון). **חדשות ארכיאולוגיות** קז:149–150.

עד ע׳ 2000. **תפרוסת היישוב בהדום הר שומרון (בין הדרכים מאנטיפטריס לשכם ומלוד לירושלים) בתקופה הביזאנטית**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

עמית ד׳ תשנ״ז. מזור 1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:86–92.

עמית ד׳ וזילברבוד א׳ תשנ״ז. מזור — 1994–1995. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:92–96.

עמר ז׳ 1995. תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ושומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף ייצור היין. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון**. אריאל. עמ׳ 147–261.

פורת י׳ 1989. טיח כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ׳ 69–80.

פינקלשטיין י׳ 1978. **התיישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית־הלניסטית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פינקלשטין י׳ תשמ״א. חוות חקלאיות במורדות המערביים של הר שומרון. **ארץ־ישראל** טו:331–348.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ 1988. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה**. תל אביב.

קלונר ע׳ 1980. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

שיאון ע׳ 1991. ח׳ כפר קרע. **חדשות ארכיאולוגיות** צז:50–52.

שיאון ע׳ 2001. **תפרוסת היישוב במרכז הרי שומרון בתקופה הביזאנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

שיאון ע׳, רפיואנו ר׳ וקוגן־זהבי א׳ 2013. ירושלים, ארזי הבירה. **חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל** 125 (5.11.2013) https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4358&mag_id=120 (תאריך גישה 27.7.2021).

Ariel D.T. This volume. Coins from the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham.

Bar-Kochva B. 1977. Manpower, Economics, and Internal Strife in Hasmonean State. In *Armées et fiscalité dans le monde antique (Actes du colloque national, Paris, 14–16 octobre 1976)* (Colloques nationaux du CNRS 936). Paris. Pp. 167–194.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Dar S. 1986. *Landscape and Pattern: An Archaeological Survey of Samaria 800 B.C.E.–636 A.D.* (BAR Int. S. 308). Oxford.

Forbes R.J. 1955. *Studies in Ancient Technology* III. Leiden.

Hadad S. This volume. The Glass Vessels from the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham.

Hadad S. This volume. The Metal Objects from the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham.

Hadad S. and Sion O. This volume. The Stone Objects from the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham.

Rahmani L.Y. 1981–82. Ancient Jerusalem Funerary Customs and Tombs I–II. *RB* 44:171–177, 229–235.

Rapuano R. This volume. The Pottery form the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham.

A RURAL SETTLEMENT FROM THE HELLENISTIC TO THE BYZANTINE PERIODS AT EL-KHIRBA, SHOHAM

OFER SION

(Pp. 41*–88*)

The el-Khirba site is located east of the settlement of Shoham (Plan 1; Figs. 1, 2) and west of the road that connects the Rantis Junction in the north with the Nevalat intersection in the south. The site is located on the western edge of Mount Efrayyim in the Samaria Hills. Archaeological research in the area began at the end of the nineteenth century by Guerin, and Conder and Kitchener, on behalf of the Survey of Western Palestine. The first survey was conducted in the early 1970s by Gophna and Beit-Arieh. In 1995, Nadelman conducted extensive excavations at the site; the present excavation was conducted on the edge of the site that Nadelman had uncovered. According to the distribution of the finds in the area, the site covered about 14.5 dunams (80 × 180 m).

Three areas (A–C) were excavated, comprising a total of 107 squares. In Area A, agricultural terraces were found (Plan 2; Figs. 3, 4). In Area B, three strata (I–III) were revealed, including a farmhouse from the Hellenistic period (Stratum III; third–second centuries BCE; Plan 3; Figs. 5–11); three phases of a Jewish village from the Hasmonean period (Stratum IIa; second–first century BCE; Plan 3; Figs. 12–14), the Roman (Herodian) period (Stratum IIb; first century BCE – first century CE; Plan 3; Figs. 15–19) and the Roman period, between the two Jewish Revolts (Stratum IIc; first–second centuries CE; Plan 3; Figs. 20, 21); and three phases of a village from the Late Roman–Byzantine periods (Strata Ia–c; fourth century CE; Plans 6–8; Figs. 22–26). Area C is divided into two subareas (C1, C2; Plan 1; Fig. 27). In Area C1, a complex winepress was found, paved with a white mosaic, with a treading floor, a settling pit, and a collecting vat (Plan 9; Figs. 28–31), dating to the second half of the fourth century CE. In Area C2, a building was exposed (Plan 10; Figs. 32, 33). Quarries (Plans 1, 11–14; Figs. 34–36), tombs from the Second Temple and the Roman and Byzantine periods (Plan 15) and cisterns (Plan 16; Figs. 37–39) were also unearthed.

Based on the excavation results, the site dates to the Hellenistic period and was part of a thriving settlement system in the area, which began as early as the Iron Age. In the Hellenistic period (third–second centuries BCE), buildings and installation that formed part of a farmhouse or village were uncovered. The Hasmonean revolt and the upheavals that followed, including the conquest of cities and repeated struggles in the days of Jonathan, Simon, Hyrcanus and Jannaeus, were apparently the cause of the destruction of Stratum III in the mid-second century BCE.

The village was resettled in Stratum IIa attesting to the arrival of new settlers, who according to the chalkstone vessels and pottery finds seem to have been Jewish. In Stratum IIb, the settlement prospered (about 14.5 dunams), reaching its peak in the days

of King Herod. The site was destroyed in the First Jewish Revolt, although not in a violent destruction, similar to other sites in the vicinity, and never returned to its former glory days. In the period between the revolts (Stratum IIc), the site was poorly occupied until it was finally abandoned following the Bar Kokhba Revolt.

The site was deserted until the beginning of the Byzantine period (Stratum I), in the fourth century CE, when an extensive settlement was established at the site, alongside other large and developed settlements in the area. Activity at the site decreased during the fifth century CE. It is possible that the instability that characterized the area in the fifth–sixth centuries CE, caused by the Samaritan rebellions, also affected this site.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Aerial view of the site, looking north.
Plan 1. Site plan, excavation areas.
Plan 2. Area A, plan and sections.
Fig. 3. Area A2, terrace wall foundation (W2), looking east.
Fig. 4. Area A3, terrace wall (W5), looking northeast.
Fig. 5. Area B, aerial view to the east.
Plan 4. Area B, Strata III–II, plan and sections.
Fig. 6. Area B, Building A, aerial view to the northwest.
Plan 4. Area B, Stratum I, plan and sections.
Fig. 7. Area B, Building A, floor of the building (L1217), looking southeast.
Fig. 8. Area B, rock-cut installations, looking west.
Plan 5. Area C1, the winepress, plan and section.
Fig. 9. Area B, Building B, W200, looking south.
Fig. 10. Area B, Building B, rock-cut installation (L1070), looking southwest.
Fig. 11. Area B, floor (L1010), looking northwest.
Fig. 12. Area B, Building B, room between W200 and W211, looking north.
Fig. 13. Area B, floor (L1065), looking north.
Fig. 14. Area B, Building D, floor (L1072), looking southeast.
Fig. 15. Area B, Building D1, aerial view to the north.
Fig. 16. Area B, Building D1, floor of room (L1097), looking southeast.
Fig. 17. Area B, Building C, installations in Courtyard 3, looking southwest.
Fig. 18. Area B, Building C, floor of Room 4, looking south.
Fig. 19. Area B, Building C, rock-cut pit, looking south.
Fig. 20. Area B, Building C, Room 5, looking west.
Fig. 21. Area B, W203, W210,and W212, looking north.
Plan 6. Area B, Stratum I.
Plan 7. Eastern wing of Area B, Stratum I, plan and sections.
Fig. 22. Area B, Building E, floor (L1096), looking north.

Fig. 23. Area B, Building E, W226, looking northwest.
Fig. 24. Area B, Building E, W226, looking east.
Fig. 25. Area B, Building G, Stratum I, looking east.
Fig. 26. Area B, Room 1050, looking southwest.
Plan 8. Western wing of Area B, Stratum I, plan and section.
Fig. 27. Area C, looking east.
Fig. 28. Area C1, the winepress, looking west.
Fig. 29. Area C1, the winepress, trial probes under the mosaic, looking north.
Fig. 30. Area C1, section of the mosaic floor (L541), looking south.
Plan 9. Area C1, the winepress, plan and section.
Fig. 31. Area C1, stone wall foundations (W1, W2), looking west.
Plan 10. Area C2, the building, plan and section.
Fig. 32. Area C2, building remains, aerial view to the south.
Fig. 33. Area C2, building remains, looking south.
Fig. 34. Area C, Quarry F8, looking northeast.
Fig. 35. Area C, Quarry F10, looking south.
Plan 11. Area C, Quarries A–D.
Plan 12. Area C, Quarries E and F, plan and section.
Plan 13. Area C, Quarries G and H.
Plan 14. Area C, Quarries F10 and F11.
Fig. 36. Area C, Quarry F11, looking north.
Plan 15. Area C, Burial Cave K-6, plan and section.
Fig. 37. Cistern 1 in Area B, looking northwest.
Fig. 38. Cistern 2 in Area B, looking east.
Plan 16. Cistern 4 in Area A.
Fig. 39. Cistern 4 in Area A, looking west.